

Tomasz Bochnak*, Zuzanna Opielowska-Nowak**

Zubowice, pow. zamojski, stan. 1 – brązowa situla z grobu kultury przeworskiej świadcstwem kontaktów wzdłuż tzw. „szlaku bastarnieńskiego”?

Zubowice, Zamość district, site 1 – a bronze situla from the grave of the Przeworsk culture as evidence of contacts along the so-called “Bastarnae route”

In the spring of 1975, a bronze vessel covered with a clay bowl, an example of Przeworsk culture crematory burial, was found north of the town of Zubowice. The burial also contained fragments of a K-type fibula (according to J. Kostrzewski's classification), three rivets resembling those of shield umbo, the shaft of the pole spear, and possibly the spearhead, which is missing. Bronze situla from Zubowice belongs to a group of hybrids combining the traditions of La Tène and Roman cultures. Such hybrids probably originated in the newly established Roman provinces. However, it cannot be ruled out that some of them were imitations made outside the Roman territories. It is possible that the Zubowice situla authenticates the influx of bronze vessels from the Romanised Celtic environment through the areas occupied by the Poienęști-Lucășeuca culture, associated with the ancient people of Bastarnae.

KEY WORDS: Bastarnae, Roman province import, Early Pre-Roman period, situla, Zubowice
Submission: 11.01.2017; acceptance: 29.11.2017

*Pragniemy zadedykować ten tekst
Pani Profesor Teresie Dąbrowskiej
oraz Panu Profesorowi Zenonowi Woźniakowi,
wybitnym uczynom, znawcom problematyki sytuacji kulturowej
ziem polskich w ostatnich wiekach przed Chrystusem
i powiązań tych terenów z europejskimi centrami kulturowymi.
Ich prace pozostają dla nas źródłem wiedzy i inspiracji.*

Wiosną 1975 roku, na północ od miejscowości Zubowice, ob. pow. zamojski, około 1500 m od drogi Zubowice-Komarów, na pagórku wznoszącym się nad podmokłą doliną Sieniuchy (Sieniochy, Siniuchy), lewego dopływu Huczwy, natrafiono na grób ciałopalny kultury przeworskiej w metalowym naczyniu nakrytym glinianą misą¹. Odkrycia dokonano przypadkowo, podczas wybierania piasku. Grób znajdował się na głębokości

ok. 60–70 cm. W skład wyposażenia omawianego pochówka wchodziła ponadto fragmentarycznie zachowana zapinka typu K według J. Kostrzewskiego, trzy nity odpowiadające nitom umba tarczy, tok broni drzewcowej oraz być może grot broni drzewcowej, który zaginął² (ryc. 1). Z uwagi na okoliczno-

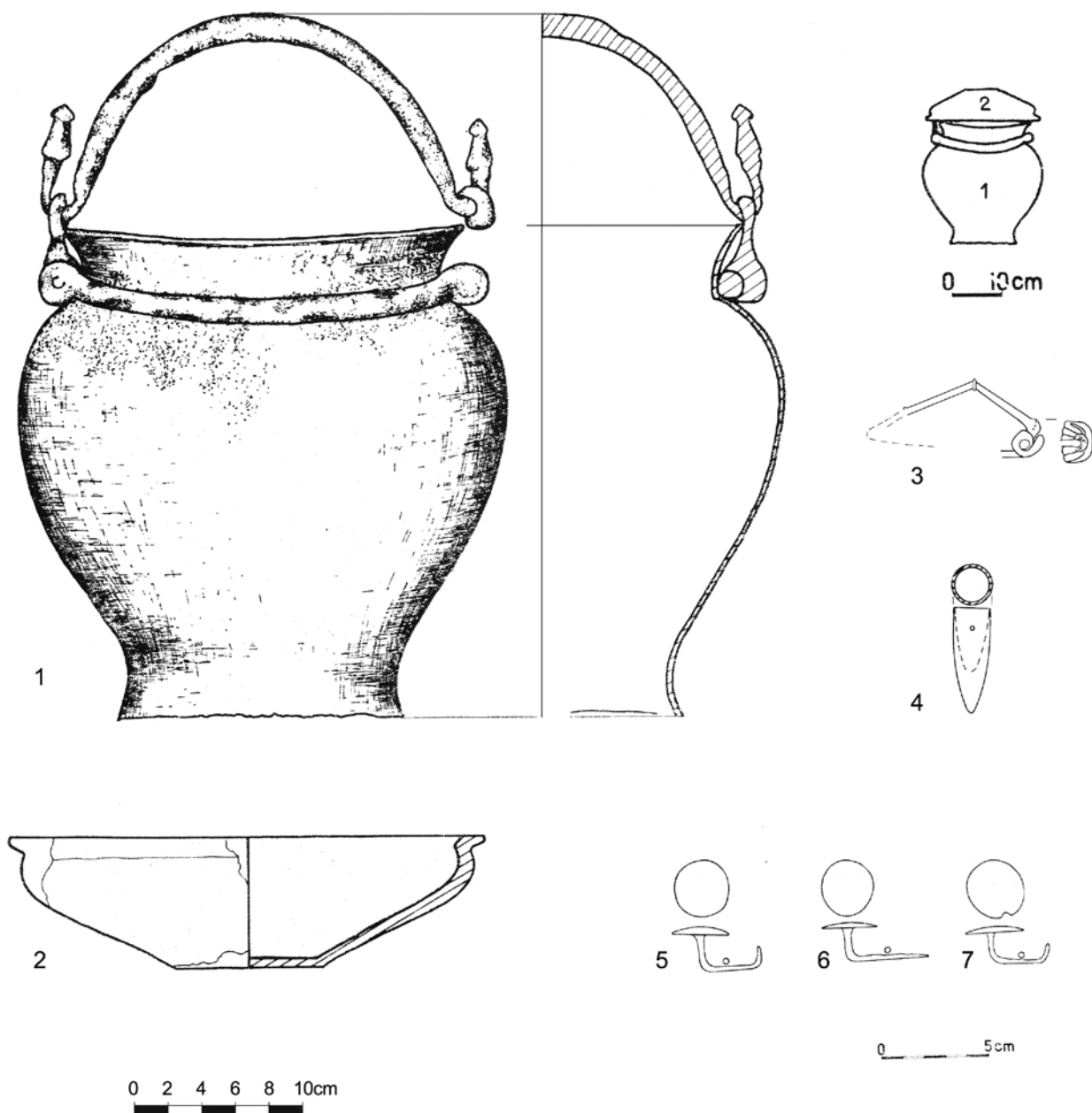
nawiazuje do innych artykułów poświęconych „szlakowi bastarnieńskiemu” (A. Maciałowicz 2004; P. Łuczkiwicz 2016a).

² Informację o tym, że według znalców w skład wyposażenia grobu z Zubowic wchodził duży grot, podaje A. Kokowski (1991, s. 46). We wcześniejszych publikacjach nie ma takich danych (J. Gurba *et al.* 1976, s. 199; L. Gajewski, J. Gurba 1981). W dokonanym ręka A. Urbańskiego (obecnie Dyrektora Muzeum Zamojskiego) wpisie w Księdze Inwentarzowej Działu Archeologii (wpis nr 146, MZ/146/A) wymieniono „Grot żelazny”, ale zdaniem J. Kuśnierza pod tą nazwą zapisano tok, który nie figuruje we wspomnianym wpisie. Należy tu zauważyć, że w grobach kultury przeworskiej toki występują z reguły wraz z grotami, a obecność samego toku byłaby przypadkiem

¹ Obecnie, wyposażenie grobu z Zubowic znajduje się w zbiorach Muzeum Zamojskiego w Zamościu, nr inw. MZ/146/151–160/A. Uprzejmie dziękujemy Dyrekcji oraz p. Jerzemu Kuśnierzowi z Muzeum Zamojskiego w Zamościu za udostępnienie zespołu i pomoc w jego ponownym opracowaniu. Dziękujemy również I. Tentiuc (Muzeul Național de Istorie a Moldovei, Mołdawia), V. Bubulici (Muzeul Național de Istorie a Moldovei, Mołdawia), A. Simalcik (Academia Română – Filiala Iași, Departamentul de Cercetări Antropologice, Rumunia), którzy udostępniili nam rysunki i fotografie dokumentujące znaleziska mołdawskie i rumuńskie. Tytuł niniejszego tekstu luźno

* Instytut Archeologii UR, ul. Moniuszki 10, 35-015 Rzeszów; e-mail: tbochnak@univ.rzeszow.pl

** zopielowska@gmail.com

Ryc. 1. Zubowice, stan. 1, grób 1 (wg L. Gajewski, J. Gurba 1981)
Abb. 1. Zubowice, Fst. 1, Grab 1 (nach L. Gajewski, J. Gurba 1981)

ści odkrycia grobu, nie ma pewności, że zadokumentowano wszystkie elementy wyposażenia. Analiza antropologiczna wykazała, że w naczyniu złożono szczątki mężczyzny w wieku *maturus*. Kontrolne badania wykopaliskowe przeprowadzone w czerwcu 1976 roku przez J. Gurbę i A. Kutylowskiego nie wykazały obecności innych grobów na przestrzeni ok. 25 m² (L. Gajewski, J. Gurba 1981, Pl. 274). W 2004 r. prowadzono badania mające na celu określenie chronologii i charakteru omawianego stanowiska (obecnie oznaczonego numerem 1)

niecodziennym. Wprawdzie znamy zespoły, w których znajdował się tok, a nie było grotu broni drzewcowej – Karczewiec, pow. węgrowski, gr. 15a, 94 i 97, jednak są to inwentarze pochodzące z pochówków zniszczonych lub identyfikacja zabytku pozostaje niejednoznaczna (T. Dąbrowska 1973, s. 389, 390, 438, 439, 444, 508; tabl. IV, 8; XXIII, 17; XXIV, 16; B. Kontny 1999, s. 132, 133).

w Zubowicach. Natrafiono m.in. na materiały kultury przeworskiej oraz tzw. grupy czerniczyńskiej, ale nie udało się powiązać z nimi żadnych obiektów (S. Sadowski 2006, s. 77, 83). Grób z Zubowic, a zwłaszcza znalezione w nim brązowe³ naczynie wtórnie pełniące funkcję popielnicy, jest często wzmiankowa-

³ Niestety, nie dysponujemy informacjami na temat składu chemicznego stopu, z którego wykonano omawiany zabytek. Najprawdopodobniej jest to brąz; przedmioty mosiężne w Europie pojawiają się szerzej dopiero pod koniec I w. p.n.e., natomiast situla z Zubowic jest nieco starsza. W literaturze dominuje pogląd, że interesujący nas zabytek wykonano z brązu. Andrzej Kokowski w większości swoich publikacji uznaje to naczynie za wyrób brązowy (m.in. A. Kokowski 1991, s. 46, 47; 2003, s. 92; ryc. 10; 2005b, s. 66, 101, ryc. 36; A. Kokowski, J. Kuśnierz 2003, s. 439; 2004, s. 296), jednak niekiedy podaje, że wykonano je z miedzi (A. Kokowski 2003, s. 95; 2004, s. 34).

Ryc. 2. Situla z Zubowic. Detale systemu ataszy (fot. T. Bochnak)

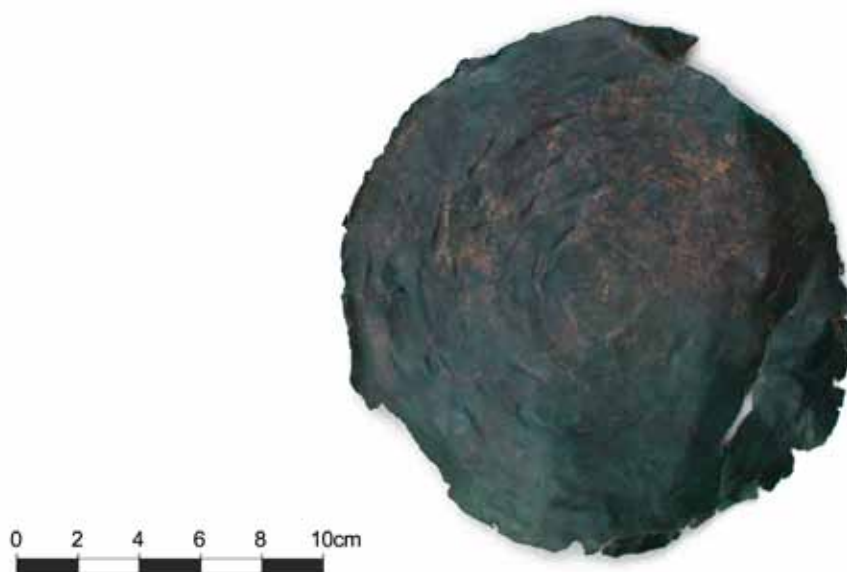
Abb. 2. Situla aus Zubowice. Details des Attaschensystems (Fot. T. Bochnak)

ny w literaturze (J. Gurba *et al.* 1976, s. 199; ryc. 6; L. Gajewski, J. Gurba 1981, Pl. 274; J. Wielowiejski 1985, s. 157, 253; ryc. 2; zest. 3; T. Dąbrowska 1988, s. 210; M. Bolla, C. Boube, J.-P. Guillaumet 1991, s. 12; fig. 5, A. Kokowski 1991, s. 46–51; 2003, s. 95; ryc. 92; 2005b, s. 66, 101, 120; ryc. 36; A. Kokowski, J. Kuśnierz 2003, s. 439; 2004, s. 296, 297; fot. na s. 32; V. Bărcă 2006, s. 168, 169, 400).

Określenie przynależności kulturowej i pozycja chronologiczna zespołu z Zubowic w zasadzie nie budziły kontrowersji w środowisku archeologów polskich – poza najstarszą wzmianką na temat omawianego znaleziska (J. Gurba *et al.* 1976, s. 199), obiekt uznano za zespół kultury przeworskiej z fazy A2 młodszego okresu przedrzymskiego. Podstawowym wyznacznikiem chronologicznym pozostaje zapinka typu K według J. Kostrzewskiego, a ceramiczna misa reprezentuje formę często spotykaną w materiałach kultury przeworskiej. Dodajmy, że zespół z Zubowic był eksponowany na dużej wystawie poświęconej kulturze przeworskiej, a zatem uznano go za reprezentatywny przykład znaleziska tej jednostki kulturowej (A. Kokowski, J. Kuśnierz 2003, *passim*; 2004, *passim*). Fakt, że situla z Zubowic od ponad 40 lat funkcjonuje w obiegu naukowym, przekłada się na mnogość opinii dotyczących zarówno tak podstawowego zagadnienia, jak określenie typologiczne interesującego nas naczynia, jak i jego kontekstu kulturowego i pochodzenia. W świecie śródziemnomorskim situle służyły przede wszystkim do czerpania i przenoszenia płynów, znajdując zastosowanie tak w życiu codziennym, jak i w przypadku praktyk o charakterze religijnym. Importowane situle rzymskie pojawiają się niekiedy w inwentarzach grobowych kultury celtyckiej. Na obszarach północno- i środkowoeuropejskiego *Barbaricum* duże naczynia brązowe były

zwykle wtórnie wykorzystywane jako popielnice (W. Wegewitz 1984–85, *passim*; O.-H. Frey 1986, s. 60; P. Łuczkiewicz, R. Terpilovskij 2012, s. 165, 168–170; I. Tentiuc, V. Bubulici, A. Simalcsik 2016, s. 50–52).

Situla z Zubowic to brązowe naczynie o jajowatym brzuscu lekko rozszerzającym się w partii przydennej. Wychyłony wylew uformowano poprzez zawinięcie blachy, przez co jest on zauważalnie pogrubiony względem pozostałej części naczynia. Grubość wylewu wynosi 2,04–2,53 mm, natomiast ok. 5 mm poniżej krawędzi wylewu grubość blachy tworzącej szyjkę wynosi 1,23, 0,84, 1,27 i 0,94 mm. Szyjkę naczynia opasuje dwuczęściowa obręcz z żelaznych, okrągłych w przekroju prętów, pierwotnie połączona nitowaniem z żelaznymi ataszami w kształcie pętli, również uformowanymi z prętów o przekroju okrągłym. Na ruchome atasze założono żelazny pałąk z zagiętymi, profilowanymi końcami (ryc. 2). Żelazna obręcz nie była i nie jest w żaden sposób trwale spojona z brązowym naczyniem; są to dwie odrębne części, a na brzuscu brak jest śladów po jakimkolwiek innym sposobie montażu ataszy. Należy zatem uznać, że żelazna obręcz nie jest świadectwem naprawy uszkodzonej situli, ale że od początku miała ona na celu umożliwienie transportu naczynia. Dokładne wymiary situli nieznacznie wahają się w zależności od miejsca pomiaru (por. L. Gajewski, J. Gurba 1981; A. Kokowski 1991, s. 46), ale dane A. Kokowskiego i J. Kuśnierza zasadniczo odpowiadają stanowi zachowania z roku 2016: wysokość całkowita 28–28,3 cm, średnica wylewu ok. 16 cm, średnica dna ok. 13 cm (A. Kokowski 1991, s. 46; A. Kokowski, J. Kuśnierz 2003, s. 439; 2004, s. 296). Obecnie dno naczynia jest oddzielone od korpusu, co umożliwiło obserwację makroskopową oraz przeprowadzenie serii pomiarów grubości ścianek

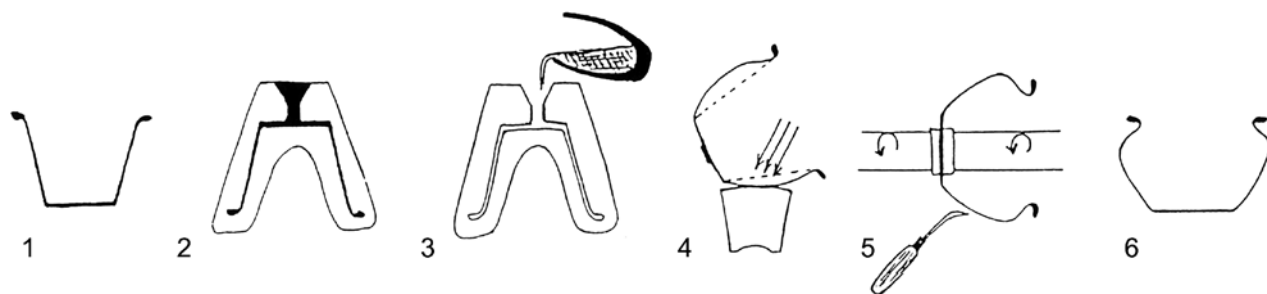
Ryc. 3. Dno situli z Zubowic z widocznymi śladami obróbki kowalskiej (fot. T. Bochnak)
 Abb. 3. Situlaboden aus Zubowice mit sichtbaren Schmiedespuren (Fot. T. Bochnak)

za pomocą śruby mikrometrycznej. Grubość dna, zmierzona w czterech symetrycznie rozmieszczonych miejscach wynosi 0,65, 0,64, 0,83 i 0,64 mm. Podobnie zmierzona grubość ścianek w partii przydennej wynosi 0,85, 0,65, 0,78 i 0,88 mm. Na wewnętrznej stronie dna dobrze widoczne są ślady obróbki kowalskiej (ryc. 3).

Techniczny aspekt wykonania situli z Zubowic wymaga bardziej szczegółowego omówienia, ponieważ może być on istotną przesłanką pomocną w określeniu jej proveniencji⁴. Do produkcji naczyń brązowych używa się stopu zawierającego do 10–12% cyny. Są to stopy koloru złotawego, stosunkowo twarde; wymagają relatywnie częstego i kontrolowanego wygrzewania w celu redukcji naprężeń sieci krystalicznej. Według M. Pernot, optymalnym surowcem do produkcji naczyń jest stop zawierający 10% cyny. Taki skład zapewniał kombinację własności sprzyjających zarówno odlewaniu, jak i obróbce plastycznej oraz późniejszej odporności mechanicznej gotowego wyrobu (M. Pernot 1991, s. 133). Zasadniczo, produkcja korpusu naczynia składa się z dwóch głównych etapów – odlania półfabrykatu – (przy wykorzystaniu techniki „na wosk tracony”) oraz obróbki plastycznej w postaci wyciągania i kucia, a następnie cyzelowania (ryc. 4). Niekiedy dodatkowo obrabiano naczynia na tokarce. Ze względów technologicznych niemożliwe było w starożytności odlanie ścianek cieńszych niż 3 mm, zatem, odlew o grubych ściankach był poddawany intensywnej obróbce plastycznej. Przyjmuje się, że optymalna grubość odlewanych półfabrykatów naczynia winna wynosić ok. 4–5 mm; wraz ze wzrostem tej wartości obróbka plastyczna staje się utrudniona, a do obróbki bardzo masywnych półfabrykatów, grubości rzędu 10 mm, niezbędne jest zastosowanie ciężkich młotów (A. Thouvenin 1990, s. 304; M. Pernot 1991, s. 132; N. Legendre 1996, s. 73). Obróbka plastyczna jest prowadzona przy pomocy trzech głównych

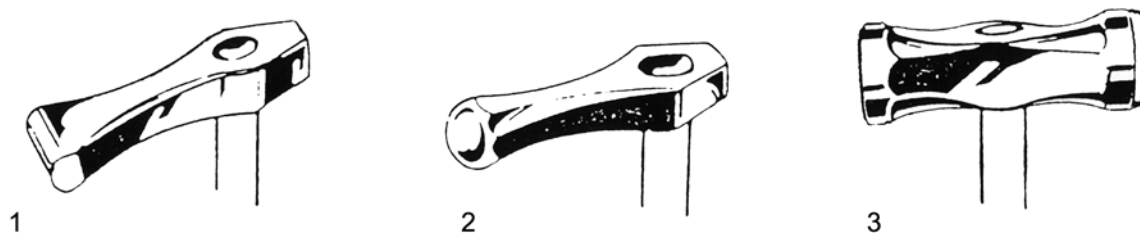
typów młotków – o części pracującej rozszerzonej i zaokrąglonej (ryc. 5:1), o części pracującej uformowanej półkuliście (ryc. 5:2) oraz o głowicy płaskiej (ryc. 5:3). Młotki o rozszerzonej i zaokrąglonej części pracującej służą do wyciągania metalu, tj. do zmiany jego wymiarów w dwóch przeciwnych kierunkach, najczęściej przy wykorzystaniu twardego kowadła. Zastosowanie takich narzędzi umożliwia kontrolę kształtu naczynia, używa się ich zatem do obróbki plastycznej odlewu w celu nadania mu pożądanej formy. Ślady takiego właśnie narzędzia są widoczne na wewnętrznej powierzchni naczynia, zwłaszcza na dnie (ryc. 3). Młotki o półkulistej części pracującej służą do koncentrycznej zmiany wymiarów obrabianego wyrobu (we wszystkich kierunkach jednocześnie). Wykorzystuje się je najczęściej do obróbki wewnętrznej powierzchni naczynia, ścieniając warstwę metalu i nadając wyrobowi pożądaną wielkość (warunkowaną przez grubość ścianek). Najczęściej obróbkę plastyczną prowadzi się od centralnej partii dna naczynia, postępując spiralnie lub koncentrycznie ku jego wylewowi. Za pomocą młotków o płaskiej głowicy, tzw. młotków-gładzików, wykańcza się i wygładza powierzchnię zewnętrzną naczynia, usuwając ślady wcześniejszej obróbki plastycznej. Dodatkowo, podczas tego końcowego etapu obróbki na zimno następuje utwardzenie powierzchni naczynia. Grubość ścianek naczynia może być kontrolowana przy pomocy miarek umożliwiających stwierdzenie, czy osiągnięto zaplanowaną wartość (ryc. 6). Jak wspomniano, przy produkcji naczyń brązowych niekiedy dodatkowo stosowano obróbkę skrawaniem przy użyciu tokarki. Tokarki były stosowane przede wszystkim w świecie rzymskim, gdzie produkowano naczynia o relatywnie grubych ściankach. Torreuci celtyccy wykonywali naczynia z bardzo cienkiej blachy, co w zasadzie wykluczało użycie tokarek. W przypadku situli z Zubowic brak dookólnych śladów obróbki skrawaniem sugeruje, że powstała ona w warsztacie o celtyckich tradycjach brązowniczych. Praktyka bardzo oszczędnego gospodarowania brązem, jaką obserwujemy w przypadku naczyń celtyckich, znajduje odzwierciedlenie, m.in. w recyklingu zniszczonych

⁴ Uprzejmie dziękujemy p. Robertowi Pustelakowi (Pracownia Artystyczna Robert Pustelak, Wysoka Głogowska 349), za konsultacje dotyczące technologii wykuwania naczyń brązowych.

Ryc. 4. Etapy produkcji naczyń brązowych (wg M. Pernot 1991)

Abb. 4. Etappen der Herstellung von Bronzegefäßen (nach M. Pernot 1991)

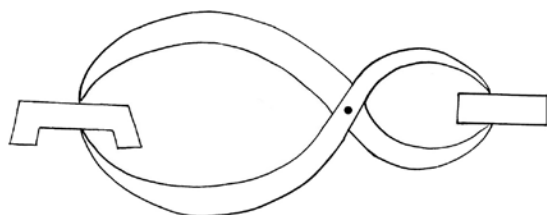

Ryc. 5. Podstawowe typy młotków używanych przy produkcji metalowych naczyń. 1 – młotek o części pracującej rozszerzonej i zaokrąglonej; 2 – młotek o części pracującej uformowanej półkuliście; 3 – młotek o płaskiej części pracującej (wg M. Pernot 1991)

Abb. 5. Hammertypen, die bei der Herstellung der Metallgefäße gebraucht werden. 1 – Hammer mit einer geweiteten und gerundeten Schlagfläche – Hammer mit einer kalbkugelig geformten Schlagfläche; 3 – Hammer mit einer flachen Schlagfläche (nach M. Pernot 1991)

kotłów o żelaznym brzegu (F. Maier *et al.* 1992, s. 172–174, 190; ryc. 83:2–7; tabl. 99:3; S. Sievers *et al.* 2000, s. 376; S. Sievers 2013, s. 647). Zestawienie grubości blachy dna, partii przydennej oraz przy wylewie wskazuje, że jest ona najcieńsza w miejscach, które były obrabiane w pierwszej kolejności, gdy poprzez kucie odkładano nadmiar materiału ku krawężnom powstającego naczynia. Aby zwiększyć sztywność naczynia, zastosowano zabieg pogrubienia wylewu poprzez wywiniecie na zewnątrz i zaklepanie krawędzi blachy. Powyższa obserwacja wskazuje, że wytwórca situli, którą znaleziono w Zubowicach, niemal doskonale oszacował, jak duże naczynie będzie w stanie wykonać z danej ilości metalu i sukcesywnie „odkładał” nadmiar brązu ku wylewowi. Bardzo cienkie ścianki

nie mogły stanowić oparcia dla masywnych atasz stosowanych przez wytwórców reprezentujących rzymskie tradycje rzemieślnicze – najprawdopodobniej zastosowanie dwóch dolutowanych bądź donitowanych atasz prowadziłoby do powstania znacznych naprężeń o charakterze punktowym i w konsekwencji do rozerwania delikatnej blachy. Wykorzystanie żelaznej obręczy opasującej szyjkę situli umożliwia rozprzeczanie naprężeń na całą powierzchnię jej obwodu i umożliwia bezpieczne przenoszenie naczynia wraz z zawartością⁵. Dodatkowo, choć zapewne w przypadku pierwotnej funkcji omawianych naczyń fakt ten nie miał większego znaczenia, zastosowanie żelaznej obręczy umożliwiało wystawienie naczynia na działanie wysokich temperatur, co nie było możliwe w przypadku situl o dolutowanych ataszach. Należy tu zauważyć, że w porównaniu do naczyń rzymskich, situle z żelazną obręczą prezentują niższy poziom estetyczny; żelazna obręcz nie może równać się pod tym względem ze zdobnymi ataszami typowymi dla okazów reprezentujących typy E.18 lub E.19. We wszystkich znanych nam przypadkach żelazne obręcze nie są połączone z brązowymi korpusami naczyń. Powyższa obserwacja pozwala sądzić, że znane z kilku stanowisk europejskich brązowe situle pozbawione śladów atasz,

Ryc. 6. Schemat działania miarki służącej do oszacowania grubości ścianki naczynia (wg M. Pernot 1991, oprac. Z. Opielowska-Nowak)

Abb. 6. Betriebsschema eines Messinstruments zum Messen der Wandungsmächtigkeit (nach M. Pernot 1991, bearbeitet von Z. Opielowska-Nowak)

⁵ Analogiczne rozwiązanie (ale wyłącznie z wykorzystaniem brązu) obserwujemy w przypadku niektórych typów rzymskich *simpulów*. Funkcja wspomnianych *simpulów* nie jest jasna, jednak zwraca się uwagę, że zbliżone pod względem rozmiarów i kształtu naczynia są obecnie używane na południu Francji do zraszania mięs pieczonych na rożnie (M. Castoldi 1991, s. 63–72; ryc. 3–9).

pierwotnie mogły być zaopatrzone w takie właśnie obręcze, jakkolwiek I. Tentiuc, V. Bubulici i A. Simalcsik przypuszczają, że używano raczej systemu atasz z substancji organicznych⁶ (I. Tentiuc, V. Bubulici, A. Simalcsik 2016, s. 46). Ion Tentiuc, Valeriu Bubulici i Angela Simalcsik uznali obecność żelaznych elementów za cechę dystynktywną i określili situle pozbawione śladów atasz jako typ Mana, natomiast dla naczyń z żelaznymi obręczami wyróżnili wariant Bădragii Noi (I. Tentiuc, V. Bubulici, A. Simalcsik 2016, s. 47).

Należy odnotować wielorakie próby określenia typologicznego situli z Zubowic oraz podobnych naczyń z żelazną obręczą opasującą szyjkę. Autorzy pierwszej wzmianki o zespole z Zubowic zaliczyli znalezione w nim naczynie do typu 28 według H.J. Eggersa (J. Gurba *et al.* 1976, s. 199; ryc. 6). W kolejnej pracy, która ukazała się w serii *Inventaria Archaeologica* i z konieczności miała charakter skrótowy, nie podjęto próby określenia typologicznego brązowej situli, ale jako analogie wskazano żelazną obręcz naczyń z Sanzeno oraz wczesnorzymskie naczynie typu E.42 z Kietrza, pow. głubczycki, gr. 1512 (L. Gajewski, J. Gurba 1981⁷). Teresa Dąbrowska zaliczyła okaz z Zubowic do typu E.20 (T. Dąbrowska 1988, s. 210). Podobne stanowisko zajęła K. Czarnecka, określając omawiane naczynie jako *brązowe wiaderko zbliżone do typu E.20* (K. Czarnecka 1990, s. 29). Andrzej Kokowski, który jako pierwszy podjął się obszerniejszej analizy omawianego zespołu, podkreślił wyraźne podobieństwo brązowego naczynia do situl typu E.20 i zauważył, że system atasz nawiązuje do rozwiązania zastosowanego u naczyń typu E.42 (A. Kokowski 1991, s. 47). Analogiczne określenie przyjęto w katalogu wystawy poświęconej kulturze przeworskiej, gdzie naczynie z Zubowic zdefiniowano jako formę podobną do typów E.20 i E.42 (A. Kokowski, J. Kuśnierz 2003, s. 439; 2004, s. 296). Problem z jednoznacznym określeniem typologicznym omawianego naczynia dostrzegł też P. Łuczkiwicz, określając interesujące nas znalezisko jako zbliżone do typu E.20 bądź stosując termin *typ Zubowice* (P. Łuczkiwicz 2000, s. 413; 2006, s. 327; P. Łuczkiwicz, R. Terpilovskij 2012, s. 170). Ostatnio, S. Sadowski zaliczył situlę z Zubowic do typu E.20 (S. Sadowski 2006, s. 77).

Odmienne podejście do określenia typologicznego situli z Zubowic zaproponował J. Wielowiejski, autor monografii opisującej importowane naczynia metalowe z ziem polskich oraz znawca problematyki importów rzymskich na terenie środkowoeuropejskiego *Barbaricum* (por. A. Kokowski 2000). Zdaniem J. Wielowiejskiego, omawiane naczynie, określone przez niego jako *Profilierte Eimer mit eisernem Reifen*, nie znajduje odpowiedników w typologii H.J. Eggersa (J. Wielowiejski 1985, s. 157; ryc. 2). Podobne stanowisko przyjęli autorzy studium poświęconego późnorepublikańskim naczyniom brązowym, którzy okaz z Zubowic oraz podobne doń okazy opisali jako *Situle con cerchiatura in ferro* (M. Bolla, C. Boube, J.-P. Guillaumet 1991). N. Majnarić-Pandžić zauważyła, że opisywana przez nią situla z żelazną obręczą znaleziona w Sotinie-Zmajevacu, gr. I to okaz, który różni się od wyrobów ital-

skich zarówno poziomem wykonania, jak i technologią oraz brakiem zdobień. Co za tym idzie, wzmiankowane naczynie z Sotina-Zmajevaca nie znajduje odpowiedników w monografii rzymskich naczyń brązowych z Pannonii pióra A. Radnóti (A. Radnóti 1938, *passim*; N. Majnarić-Pandžić 1996, s. 27). Z powyższymi opiniami koresponduje uwaga Ū. Zajceva, który trafnie przypomniał, że wydane w 1951 roku studium H.J. Eggersa obejmuje znaleziska naczyń metalowych z terenów północno- i środkowoeuropejskiego *Barbaricum* (określonych jako *Germania Libera*), a situle z żelazną obręczą nie są na tych ziemiach reprezentowane (Ū. P. Zajcev 2005, s. 93).

Nie wszyscy badacze zgodzili się z takim ujęciem typologicznym i wielu z nich podejmowało próby wpisania situl z żelaznymi obręczami w schemat zaproponowany przez H.J. Eggersa. Michel Vidal, Florence Verdin i Xavier Bardot zaliczyli omawiane naczynia do typu E.22, jednak takie określenie wydaje się mało precyzyjne, bowiem można zaobserwować szereg różnic dzielących interesujące nas formy od referencyjnych okazów wskazanych przez H.J. Eggersa jako ilustracja wyróżnionego przez niego typu 22 (F. Verdin, X. Bardot 2007, s. 246). Franck Perrin i Martin Schönfelder zaproponowali określenie *situle typu Eggers 21–23*, zwracając zarazem uwagę, że H.J. Eggers określił tym mianem brązowe wiadra w kształcie situl z żelaznymi ataszami (H.J. Eggers 1951, s. 161, suppl. 11; F. Perrin, M. Schönfelder 2003, s. 45). Podobne stanowisko zajął M. Feugère, zaliczając interesujące nas naczynia do typu E.20–22 (M. Feugère 2017). Michel Py, autor internetowego Słownika obiektów protohistorycznych z Galii śródziemnomorskiej (*Dictionnaire des objets protohistoriques de Gaule méditerranéenne*) zakwalifikował situle z żelaznymi obręczami do wyróżnionego przez siebie typu BB1471, podając zarazem jako ekwiwalent typu E.20–22 (M. Py <http://cchum-kvmsyslat.in2p3.fr//SLC/DICOBJ/dicobj.lc?programme=editD3&choix=BB:%20vaisselle&Submit=submit>). Mihail J. Treister zaliczył nadczarnomorskie naczynia z żelazną obręczą do typu Bargfeld wg H. Willersa, który odpowiada typowi 22 w typologii importów rzymskich H.J. Eggersa (H. Willers 1901, s. 101; tabl. 111, 43; 1907, s. 22; M.J. Treister 1993, s. 976). Boris A. Raev włączył te znaleziska do typu E.20–22, natomiast V.E. Eremenko do typu E.20 (B.A. Raev 1994, s. 350; V.E. Eremenko 1997, s. 177). Nieco odmienne stanowisko zajęły V. Mordvinceva i E. Redina które określiły okaz z Veseloj Doliny jako egzemplarz typu E.18–20 i zaznaczyły, że bardziej precyzyjna kwalifikacja nie jest możliwa, ponieważ nie zachowały się jego atasz (V. Mordvinceva, E. Redina 2013, *passim*). Aleksandr V. Simonenko⁸ początkowo zaliczył nadczarnomorskie situle z żelaznymi obręczami (lub pozbawione jakichkolwiek śladów atasz) do typu E.23, a w kolejnej publikacji określał je jako typ Bargfeld (A.V. Simonenko, I.I. Marčenko, N.Ju. Limberis 2008, s. 18; A.V. Simonenko 2011b, s. 46–48). Ze stanowiskiem A.V. Simonenki polemizował V. Bărcă, przywołując, m.in. opinię J. Wielowiejskiego (J. Wielowiejski 1985, s. 157; V. Bărcă 2014, s. 354, 355). Zauważmy, że we wspólnej pracy autorstwa A.V. Symonenki i V. Bărcă przyjęto, że próby zaliczenia situl z żelazną obręczą do typów E.18–20 lub E.21–23 są raczej błędne i opowiedziano się za opisowymi określeniami zaproponowanymi przez

⁶ Należy jednak zauważyć, że rozchylona szyja utrudnia stosowanie rzemienia lub sznura, który ocierałby się o wylew. Użytkowanie takiego naczynia łączyłoby się z jednej strony z koniecznością częstej wymiany przecierającego się sznura, a z drugiej z wyginaniem blachy wylewu w miejscu kontaktu ze sznurem.

⁷ Przy współpracy A. Kokowskiego.

⁸ W pracach publikowanych w alfabecie łacińskim nazwisko tego badacza jest zapisywane jako „A. Simonenko”, „A.V. Simonenko” i „O. Symonenko”.

Ryc. 7. Situle z żelaznymi obręczami oraz odpowiadające im naczynia pozbawione obręczy. 1 – Ayamonte (wg F.S. Pozo 2004); 2 – Montefortino di Arcevia, gr. 8 (wg E. Brizio 1899–1901)

Abb. 7. Situlen mit eisernen Reifen und ihre Entsprechungen ohne Reifen. 1 – Ayamonte (nach F.S. Pozo 2004); 2 – Montefortino di Arcevia, Gr. 8 (nach E. Brizio 1899–1901)

J. Wielowiejskiego oraz M. Bollę, Ch. Boube i J.-P. Guillaumeta (M. Bolla, C. Boube, J.-P. Guillaumet 1991; V. Bărcă, O. Symonenko 2009, s. 81). Opinię tę podzielił następnie S. Cociș (V. Bărcă, S. Cociș 2011, s. 175).

Tak szczegółowa prezentacja propozycji określenia typologicznego situl z żelazną obręczą nie ma na celu jedynie przedstawienia historii badań i różnicy poglądów poszczególnych badaczy. Naszym zdaniem, wszelkie próby określenia typologicznego nie są jedynie zabiegiem porządkującym, ale implikują dalsze postępowanie badawcze i przekładają się na obowiązujący stan wiedzy. I tak, stanowisko, na którym znaleziono naczynie zaliczone do np. typu E.20, będzie następnie umieszczane na mapach ukazujących rozprzestrzenienie okazów reprezentujących ten właśnie typ, a sam zabytek będzie łączony z konkretnymi falami i kierunkami napływu importów (por. D. Spănu 2003, s. 6; I. Tentiuc, V. Bubulici, A. Simalcik 2015, s. 231). Michel Vidal, autor opracowania znalezisk z Tuluz, nie różnicuje naczyń typu E.22 i situl z żelazną obręczą i dopiero rysunki pozwalają na rozróżnienie tych okazów (M. Vidal 1991, s. 178, 179; fig. 19, 24).

Uznając słuszność uwag J. Wielowiejskiego, w niniejszym opracowaniu przyjmujemy termin *situla/naczynie z żelazną obręczą*, pomijając podziały A. Radnótiego i H.E. Eggersa, którzy nie uwzględnili naczyń tego typu.

Podobnie jak określenie typologiczne, również i proveniencja oraz kontekst kulturowy situli z Zubowic dały asumpt do różnorodnych hipotez. Zdaniem J. Wielowiejskiego, omawiany zabytek był produktem warsztatów celtyckich. Na poparcie swej opinii wspomniany uczony zwracał uwagę na typową dla Celtów technikę łączenia brązu i żelaza do wyrobu naczyń oraz na występowanie żelaznych obręczy odpowiadających znalezisku z Zubowic na oppidach (J. Wielowiejski 1985, s. 237;

1991, s. 151). Teresa Dąbrowska wiązała situlę z Zubowic z grupą importów ze świata śródziemnomorskiego (T. Dąbrowska 1988, s. 210). Bardziej precyzyjnie wypowiedział się w sprawie proveniencji situli z Zubowic A. Kokowski, który wywodził interesujące nas naczynie z Kapui bądź ogólnie z warsztatów włoskich (A. Kokowski 2004, s. 34; 2005, s. 120). Uczony ten wskazywał też hipotetyczną możliwość, by situla z Zubowic była łupem wojennym z czasów wojen Cymbrów z Republiką Rzymską (A. Kokowski 2005b, s. 66, 101, 120). Nieco odmienną opinię na temat pochodzenia interesującego nas zabytku przedstawił S. Sadowski, pisząc o *brązowym wiadrze północno-włoskim* (S. Sadowski 2006, s. 77). Czy uwzględniając obecny stan badań możemy podjąć próbę rozstrzygnięcia tych rozbieżności oraz określenia drogi, którą situla z Zubowic trafiła w dorzecze Huczwy?

Pewne światło na proveniencję brązowych wiader z żelazną obręczą może rzucić analiza ich występowania na terenie Europy (zestawienie 1). J. Wielowiejski wśród analogii do situli z Zubowic przywoływał znaleziska z datowanego na 153 r. p.n.e. obozu rzymskiego z rejonu Numancji⁹ (Numancia) oraz z Villanueva de Córdoba w Hiszpanii, gdzie w podobnym naczyniu ukryto skarb 130 denarów, z których najmłodszy datowany był na 104 r. p.n.e. (J. Wielowiejski 1985, s. 157; 1991, s. 151). Klaus Raddatz zaliczył wspomniany skarb do grupy depozytów złożonych między 105 a 90/80 r. p.n.e. (K. Raddatz 1969, s. 53). Być może, do grupy omawianych situl należy też zaliczyć okaz z Ayamonte w Hiszpanii (ryc. 7:1), jednak słaby stan zachowania górnej partii tego naczynia nie pozwala

⁹ Dane administracyjne stanowisk, na których znaleziono situle z żelaznymi obręczami bądź ich części, zamieszczono w katalogu na końcu artykułu.

na jednoznaczne rozstrzygnięcie tej kwestii (F.S. Pozo 2004, s. 439; ryc. 4).

Dobrze zachowaną situlę z żelazną obręczą odkryto na cmentarzysku celtyckiego plemienia Senonów w Montefortino di Arcevia, gr. 8 we Włoszech (ryc. 7:2) (E. Brizio 1899–1901, s. 670; tabl. IV, 21). Datowanie nekropoli w Montefortino di Arcevia było przedmiotem polemiki, zwłaszcza między V. Krutą, zwolennikiem wczesnej chronologii, a M. Landolfim, który opowiadał się za późniejszą metryką omawianego stanowiska (V. Kruta, 1981; 2006; M. Landolfi, 1987; 1991; 2001). Grób 8 to jeden z najmłodszych zespołów z cmentarzyska Montefortino di Arcevia, a jego datowanie wyznaczano na okres między pierwszą tercją III wieku p.n.e. (V. Kruta 1981, s. 32), a przełomem III i II stulecia p.n.e. (M. Landolfi 1978, s. 169). W inwentarzu wspomnianego zespołu znajduje się lusterko, które według obecnych ustaleń należy datować najwcześniej na 2 połowę III wieku p.n.e.¹⁰, więc propozycja M. Landolfiego wydaje się bardziej prawdopodobna.

Niewykluczone, że na terenie Półwyspu Apenińskiego odkryto jeszcze jedną situlę z żelazną obręczą. Opisując wspomniane wyżej znalezisko z Montefortino, E. Brizio zaznacza w przypisie, że *Un vaso identico per la forma e per la particolarità del cerchio di ferro che ne restringe il collo si rinvenne poscia nel 1897 in una tomba presso Cagli* (E. Brizio 1899–1901, s. 670). W komunikacie pióra A. Vernarecciego opisującym przypadkowe znalezisko grobowe w pobliżu miejscowości Cagli, mowa jest o brązowej „hydrii” z żelaznym uchwytem. Jedyną przesłanką dotyczącą datowania grobu z Cagli pozostaje informacja, że w skład wyposażenia wchodziła, m.in. srebrna moneta z czasów konsulatu Caiusa Vibiusa Pansy Caetronianusa, tj. z 43 r. p.n.e. (A. Vernarecci 1897, *passim*). Znalezisko to byłoby zapewne najmłodszym okazem naczynia z żelazną obręczą ze świata rzymskiego, ale nie mamy pewności, że w Cagli odkryto formę zbliżoną do situli z Zubowic – mogło to być np. naczynie naprawiane.

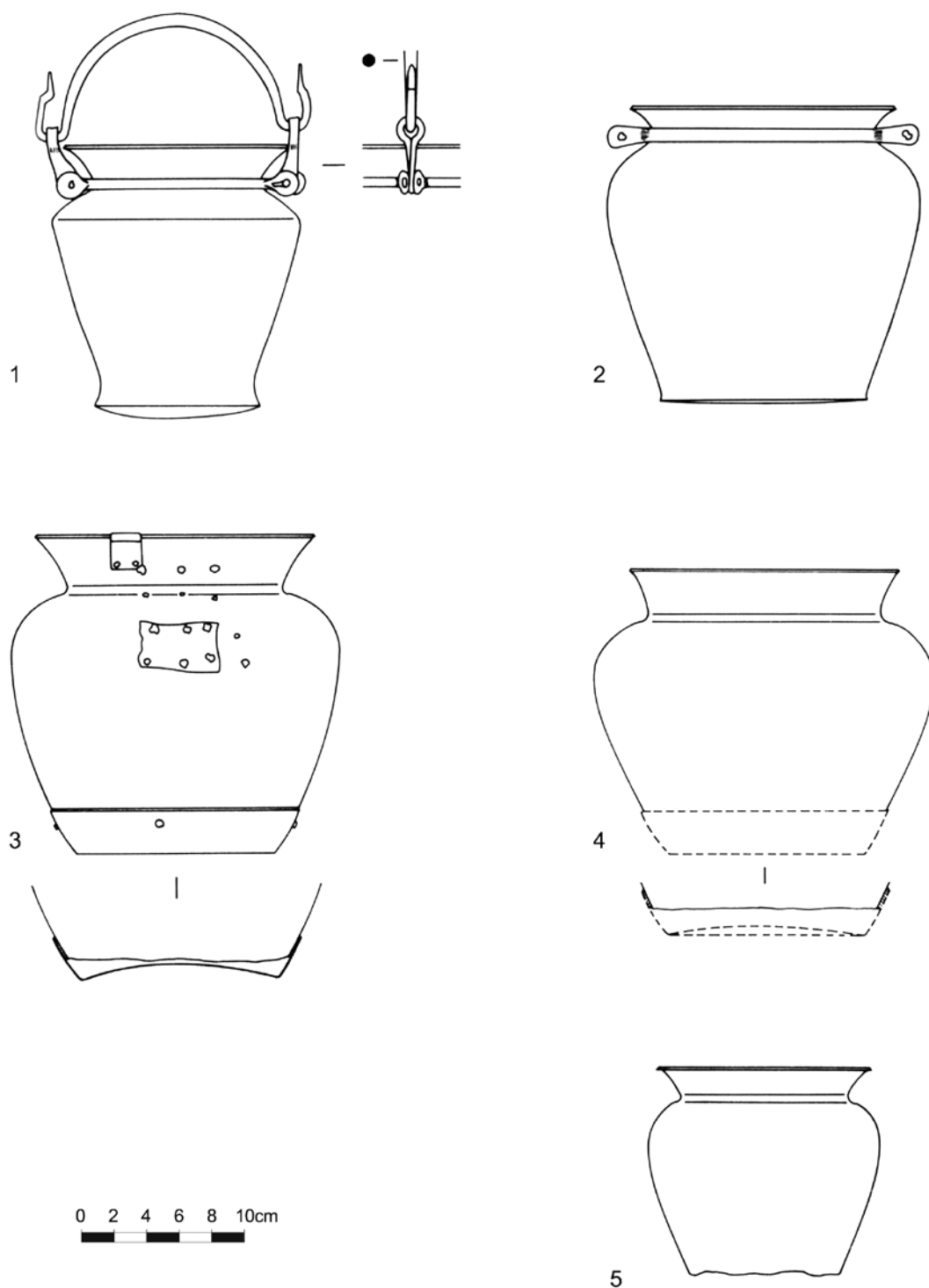
Najliczniejsza seria situl z żelazną obręczą pochodzi z tzw. „studni funeralnych” z Tuluzi, stan. Vieille-Toulouse (ryc. 8:1–5; 9:1–4) i Toulouse Estarac (ryc. 9:5,6). Wspomniane studnie to założenia głębokości 2–17 m, na planie kwadratu o boku 1–1,1 m, które, zdaniem M. Vidala, nigdy nie pełniły funkcji ujęć wody¹¹ (M. Vidal 1991, s. 169). Interpretacja założeń z Tuluzi jako obiektów funeralnych została przedstawiona przez L. Joulina, pioniera badań nad schyłkiem epoki brązu i epoką żelaza w rejonie Tuluzi i zarazem odkrywcę wielu tego typu obiektów (L. Joulin 1912, s. 8–12; Pl. D). Hipoteza L. Joulina była akceptowana przez wiele dziesięcioleci, przede wszystkim z uwagi na autorytet i niepodważalne zasługi naukowe tego badacza, członka wielu towarzystw naukowych i zarazem przedstawiciela miejscowej burżuazji, oficera Legii Honorowej i oficera Palm Akademickich. W wypełnisku „studni funeralnych” znaj-

dowano przede wszystkim ceramikę (w tym amfory), naczynia metalowe lub drewniane, ozdoby, broń oraz kamienie żarnowe, a ich chronologia obejmuje okres od przełomu II i I w. p.n.e. po przełom er (M. Vidal 1991, *passim*), a zatem czas, gdy *Tolosa* była jednym z głównych miast Galii Narbońskiej, ale żywe były jeszcze tradycje celtyckie (w 107 r. p.n.e. w mieście wybuchło powstanie Wolków Tektosagów, stłumione w następnym roku przez konsula Quintusa Serviliusa Caepiona). Za L. Joulinem, M. Vidal opowiadał się za sepulkralną funkcją omawianych założeń, zaznaczając zarazem, że jedynie 30% „studni funeralnych” zawierało szczątki ciało palenia (bez precyzowania, czy są to spalone kości ludzkie), jednak ta interpretacja została podważona i obecnie przyjmuje się, że są to założenia o charakterze gospodarczym, być może częściowo wykorzystywane w celach kultowych. Znalezione w studniach situle byłyby zatem naczyniami do czerpania wody (M. Vidal 1991, s. 169; F. Verdin *et al.* 2004; P. Moret 2008, *passim*; 2008, s. 302–304). Tę interpretację może potwierdzać obserwacja G. Foueta, który zauważył, że jedna z situl ze stanowiska Vieille Toulouse ma odkształcone dno, a deformacja nastąpiła zapewne pod wpływem ciężaru przenoszonych płynów (G. Fouet 1958, s. 123). Zróżnicowane pod względem wielkości situle z żelazną obręczą (zaliczone przez M. Vidala do typu E.22) odkryto w „studniach” nr I, XI, XVI, XXIII z Vieille-Toulouse oraz „studni” nr 9 ze stanowiska Toulouse Estarac (G. Fouet 1958, s. 123; ryc. 5, 12; 15; M. Labrousse, M. Vidal, A. Muller 1976, *passim*; M. Vidal 1991, s. 170–172, 178, 179, 186; ryc. 2; 5; 8:20,22; 19:314,315; 39:5,6; M. Bolla, C. Boube, J.-P. Guillaumet 1991, s. 13). W „studniach” natrafiono też na naczynia brązowe odpowiadające kształtem omawianym situlom, ale pozbawione żelaznej obręczy (ryc. 8:3–5; 9:2) (M. Vidal 1991, s. 172, 178, 179, 182; ryc. 8:21; 19:316,317; 24:294). Ze stanowisk z Tuluzi pochodzi czternaście naczyń interesującego nas typu, a kolejne dwa egzemplarze z terenu Galii Narbońskiej odkryto w Narbonne, dep. Aude, stan. Gendarmerie (M. Bolla, C. Boube, J.-P. Guillaumet 1991, s. 13; C. Sanchez 2009, s. 103, ryc. 69:1,2). Listę tę uzupełniają znaleziska ze studni z oppidum Ermitage w pobliżu Agen, dep. Lot-et-Garonne (F. Verdin; X. Bardot 2007, s. 251; ryc. 14:H22) oraz z Castelnau-d'Aud, dep. Aude, stan. Parc Logistique Nicolas Appert (M. Feugère 2017). Szczątki podobnego naczynia z żelazną obręczą odkryto w Verna, dep. Isère, w grobie datowanym na lata 100–80 p.n.e. (ryc. 10:4). Co istotne, naczynie to stanowiło część darów grobowych, a nie pełniło funkcji popielnicy (F. Perrin, M. Schönfelder 2003, s. 44–46). Znamienne, że wszystkie znaleziska z dzisiejszej Francji pochodzą z terenu dawnej Galii Narbońskiej lub jej bezpośredniego sąsiedztwa. Przypomnijmy, że badania w Tuluzie dostarczyły łącznie aż czternaście situl, co stanowi ponad 30% wszystkich znanych znalezisk tego typu. Jak wspomniano, obecnie przyjmuje się, że naczynia te najprawdopodobniej służyły do celów gospodarczych. Można zatem domniemywać, że były to powszechnie dostępne wyroby powstałe w lokalnych warsztatach kultywujących jeszcze tradycje celtyckie i posługujących się technologią wypracowaną w miejscowym środowisku.

Co istotne, brązowe situle z żelaznymi obręczami lub same tylko obręcze spotykane są również w środowisku celtyckim. Jak wspomnieliśmy, wśród analogii do naczynia z Zubowic przywoływano znaleziska z kultowego stanowiska Sanzeno, gdzie natrafiono na żelazną obręcz podobną do tej, która opasuje szyję situli z Zubowic (ryc. 11:4) (J. Nothdörfer 1979,

¹⁰ Uprzejma informacja dr. hab. T. Lejarsa (École normale supérieure, Paryż), członka kierowanego przez P. Pianę-Agostinetti i M. Landolfiego zespołu badawczego, który ponownie opracowuje materiały z Montefortino di Arcevia.

¹¹ Powyższa interpretacja została zakwestionowana (F. Verdin *et al.* 2004, *passim*). Zbliżony materiał pochodzi z obiektów pewnie identyfikowanych jako ujęcia wody, zatem, inwentarz ze „studni funeralnych” nie musi mieć znaczenia kultowego (F. Verdin, X. Bardot 2007, s. 255, 256).

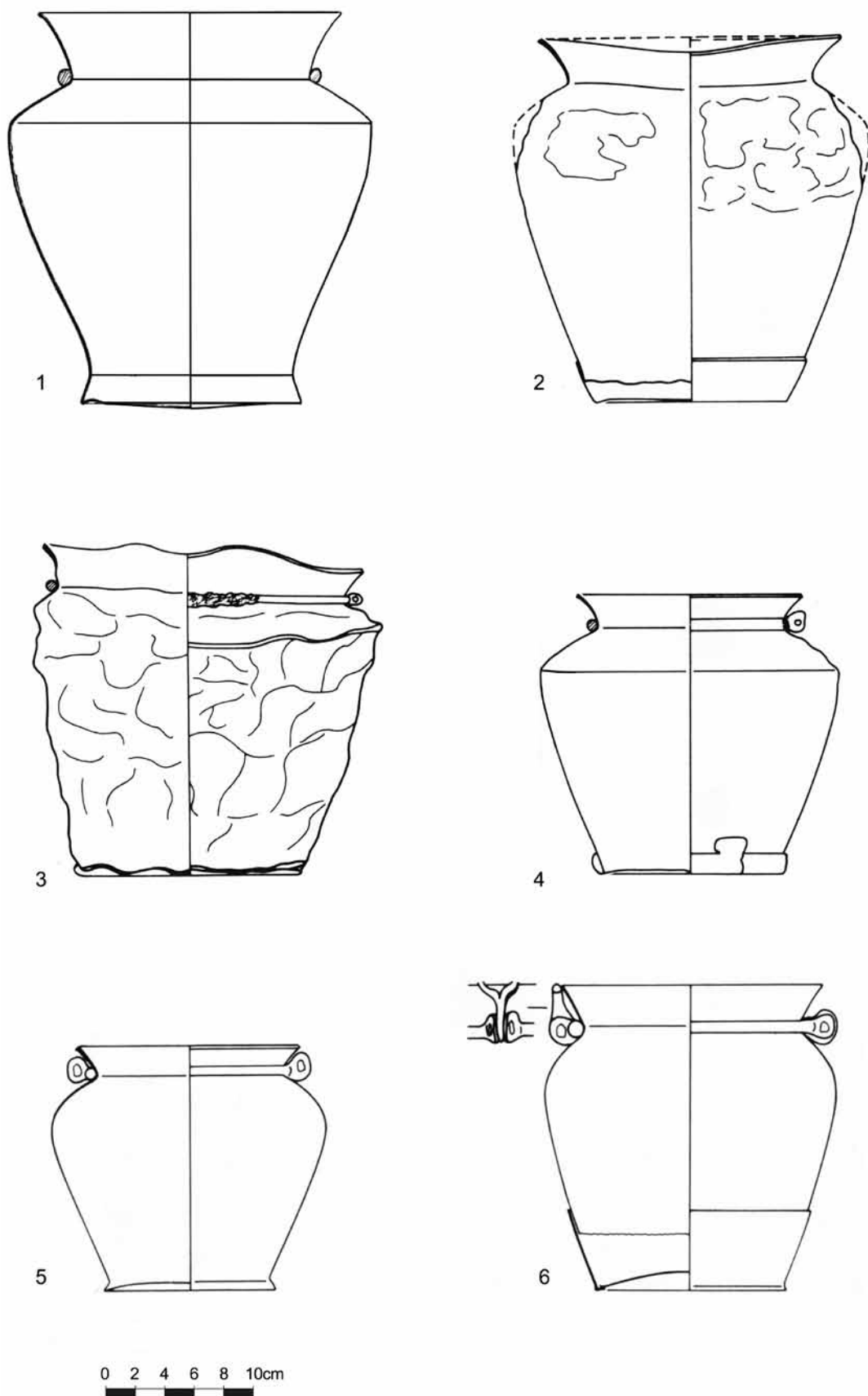
Ryc. 8. Situle z żelaznymi obręczami oraz odpowiadające im naczynia pozbawione obręczy. 1-5 – Tuluza, stan. Vieille Toulouse, studnia XXIII (wg M. Vidal 1991)

Abb. 8. Situlen mit eisernen Reifen und ihre Entsprechungen ohne Reifen. 1-5 – Toulouse, Fst. Vieille Toulouse, Brunnen XXIII (nach M. Vidal 1991)

s. 67, tabl. 49: 668; L. Gajewski, J. Gurba 1981). Kolejne takie przedmioty znane są z oppidów (J. Wielowiejski 1985, s. 237; 1991, s. 151). Zarejestrowano je na ufortyfikowanej osadzie w Amöneburgu oraz w Manchingu, w Niemczech (ryc. 11:1a,1b) (G. Jacobi 1974, s. 135, 297; ryc. 31; tabl. 38:647,648). Nie możemy jednak mieć całkowitej pewności, że każdorazowo są to części naczyń metalowych. Przypomnijmy, że na niektórych situlowatych naczyniach ceramicznych kultury lateńskiej zi-

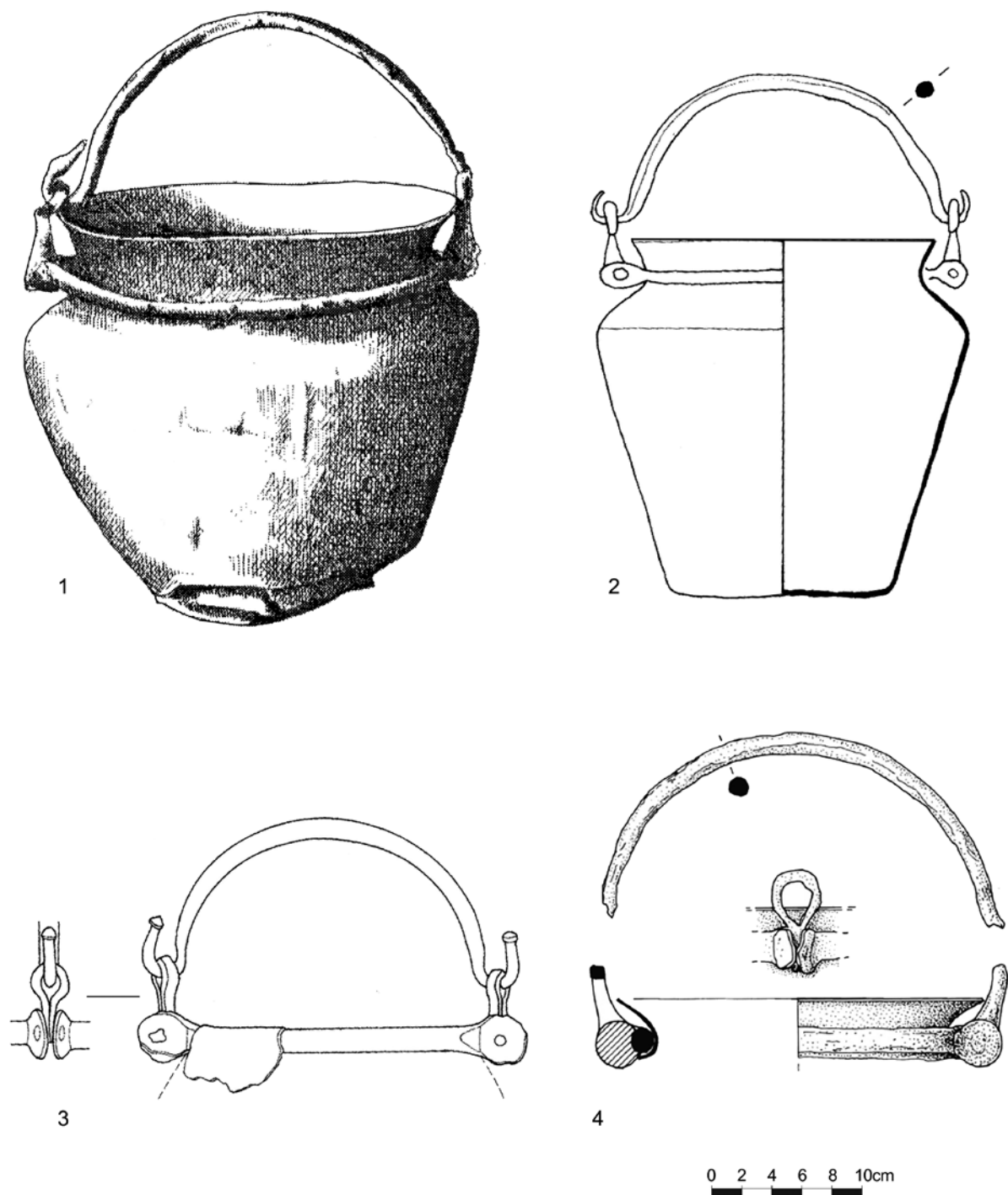
dentyfikowano ślady żelaznych obręczy lub taśm opasujących szyjki (P. Poleska 2006, s. 75). Ślady te są interpretowane jako ślady napraw (J. Meduna 1980, s. 110, 111) lub systemu atasz (I. Kappel 1969, s. 48).

Situle z żelazną obręczą znane są też z południowej Europy. Naczynia takie zarejestrowano w Siscii (ob. Sisak) i Sotinie-Zmajevacu, gr. I w Chorwacji (V. Hoffiller 1908, s. 120; nr 34; N. Majnarić-Pandžić 1996, s. 26, 27; ryc. 2:1). Okaz z Sotina-

Ryc. 9. Situle z żelaznymi obręczami oraz odpowiadające im naczynia pozbawione obręczy. 1 – Tuluza, stan. Vieille Toulouse, studnia I (wg G. Fouet 1958); 2–4 – Tuluza, stan. Vieille Toulouse, studnia XVI (wg M. Vidal 1991); 5, 6 – Tuluza, stan. Estarac, studnia 9 (wg M. Vidal 1991)

Abb. 9. Situlen mit eisernen Reifen und ihre Entsprechungen ohne Reifen. 1 – Toulouse, Fst. Vieille Toulouse, Brunnen I (nach G. Fouet 1958); 2–4 – Tuluza, Fst. Vieille Toulouse, Brunnen XVI (nach M. Vidal 1991); 5, 6 – Toulouse, Fst. Estarac, Brunnen 9 (nach M. Vidal 1991)

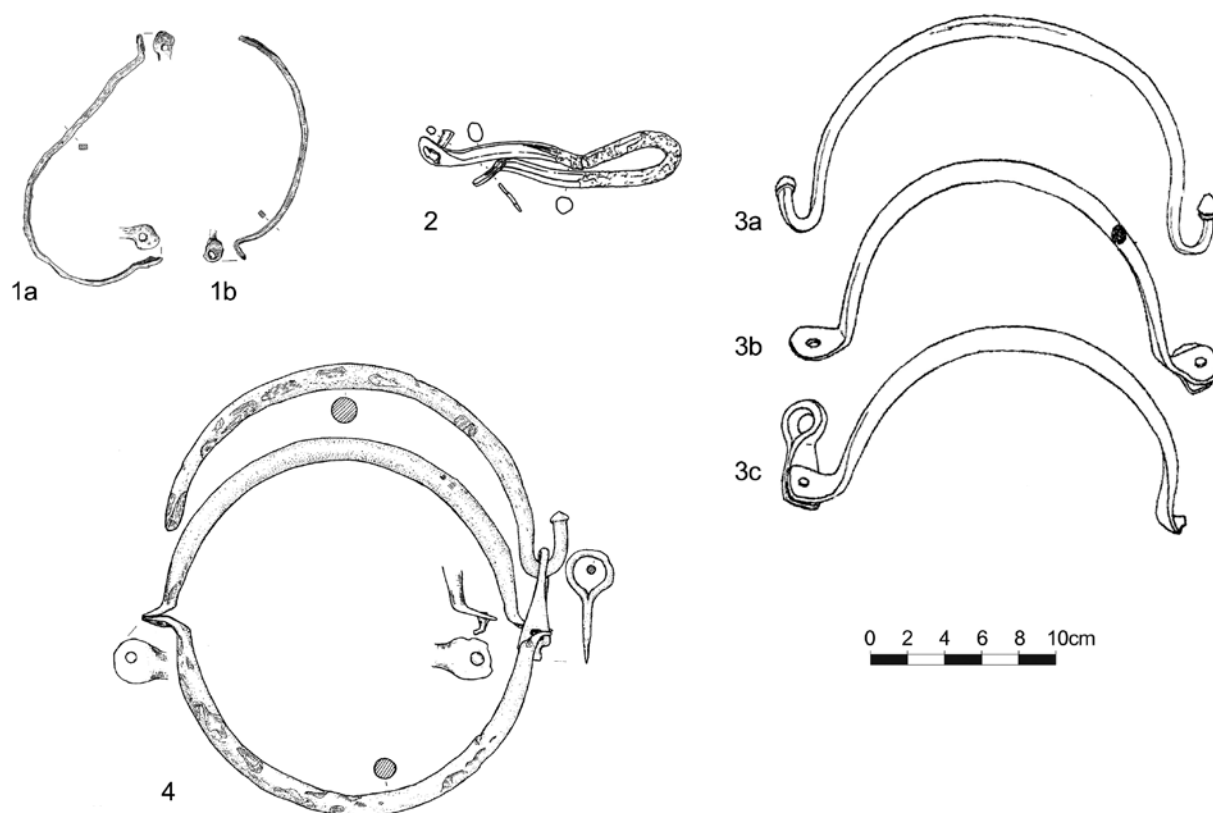

Ryc. 10. Situle z żelaznymi obręczami oraz odpowiadające im naczynia pozbawione obręczy. 1 – Sotin-Zmajevac (wg N. Majnarić-Pandžić 1996); 2 – nieznana miejscowość w Serbii (wg M. Dizdar, H. Potrebica 2014); 3 – Pécs-Hőerőmű, gr. 8 (wg B. Maráz 2008); 4 – Verna, grób (wg F. Perrin, M. Schönfelder 2003)

Abb. 10. Situlen mit eisernen Reifen und ihre Entsprechungen ohne Reifen. 1 – Sotin-Zmajevac (nach N. Majnarić-Pandžić 1996); 2 – unbekannte Ortschaft in Serbien (nach M. Dizdar, H. Potrebica 2014); 3 – Pécs-Hőerőmű, Gr. 8 (nach B. Maráz 2008); 4 – Verna, Grab (nach F. Perrin, M. Schönfelder 2003)

-Zmajevaca (ryc. 10:1) pochodzi z datowanego na przełom er grobu podwójnego, w którym pełnił funkcję popielnicy. W późnolateńskim grobie z fazy LT D1 w miejscowości Mali Bilač, natrafiono na zniszczony fragment pręta stanowiącego element obręczy służącej do mocowania pałaka (ryc. 11:2) (M. Dizdar, H. Potrebica 2014, s. 365–367). Kolejna situla pochodzi z nieznanej miejscowości w Serbii (ryc. 10:2), a na

cmentarzysku w Belgradzie-Karaburmie odkryto luźne pozostałości łukowatych prętów (ryc. 11:3a,3b) i żelazny pałak (ryc. 11:3c), co odpowiada systemowi mocowania obręczy na naczyniu (J. Todorović 1971, s. 163; Pl. 76:1). Na cmentarzysku ze schyłku okresu lateńskiego i z początków okresu rzymskiego w Pécs-Hőerőmű, gr. 8 (Węgry), odkryto górną część brązowego naczynia z żelazną obręczą i pałakiem, co stanowi

Ryc. 11. Żelazne obręcze naczyń. 1a, 1b – Manching (wg G. Jacobi 1974); 2 – Mali Bilač (wg M. Dizdar, H. Potrebica 2014); 3a, 3b, 3c – Belgrad-Karaburma (wg J. Todorović 1971); 4 – Sanzeno (wg J. Nothdürfter 1979)
 Abb. 11. Eiserne Gefäßreifen. 1a, 1b – Manching (nach G. Jacobi 1974); 2 – Mali Bilač (nach M. Dizdar, H. Potrebica 2014); 3a, 3b, 3c – Belgrad-Karaburma (nach J. Todorović 1971); 4 – Sanzeno (nach J. Nothdürfter 1979)

bliską analogię do omawianych tu situl (ryc. 10:3). Grób nr 8 jest datowany na fazę LT D1 (B. Maráz 2008, s. 86; ryc. 11:6). Można zaobserwować istotną zmianę funkcji interesujących nas naczyń – w środowisku kultury lateńskiej situle z żelazną obręczą są wykorzystywane w obrządku pogrzebowym i trafiają do grobów dostatnio wyposażonych, często zawierających broń, w tym miecze. Najprawdopodobniej importowane naczynia, pierwotnie przeznaczone do codziennego użytku w gospodarstwie domowym, w nowym środowisku zyskały status daru grobowego, a więc wyznaczały pozycję społeczną. Opisane tu naczynia różnią się nieco między sobą. Situla z Zubowic, podobnie jak znalezisko z Montefortino di Arcevia, ma brzusec zaokrąglony, natomiast część naczyń z Tuluz, podobnie jak egzemplarz z Villanueva de Córdoba, posiada brzusec o ściankach prostych, zbliżonych do wycinka odwróconego stożka. Franck Perrin i Martin Schönfelder zdają się sugerować, że zróżnicowanie takie może mieć walor chronologiczny (F. Perrin, M. Schönfelder 2003, s. 45), ale naszym zdaniem nie jest to potwierdzone. Zauważmy, że w studni XXIII ze stanowiska Vieille-Toulouse odkryto zarówno okazy o ściankach prostych, jak i zaokrąglonych, a wypełnisko tego obiektu nie jest wyraźnie zróżnicowane pod względem chronologicznym. *Terminus ante quem* wyznaczony dla studni XXIII to początek drugiej ćwierci I w. po Chr. (M. Vidal 1991, s. 178, 179; ryc. 19:297,314,315,317). Kolejną potencjalnie dystynktywną cechą pozostaje usytuowanie największej wydługości brzuszka. W większości przypadków brzusec osią-

ga maksymalną średnicę w górnej partii naczynia, ale znane są też okazy baniaste. Można także zauważyć pewne zróżnicowanie w sposobie ukształtowania końcówek żelaznych pałków. Niektóre okazy (np. Pécs-Hőerömű, gr. 8) posiadają wyraźnie zaznaczone zgrubienia, inne zaś (np. Sotin-Zmajevac) uformowano w kształt, który zdaniem części badaczy ma przypominać ptasie głowy (N. Majnarić-Pandžić 1996, s. 27). Pałak situli z Zubowic posiada profilowane końcówki przypominające nieco kręgle lub pewne odmiany okuć końca pasa. Niektóre situle noszą ślady naprawiania dna (fig. 8:3,4). Na jednym z naczyń ze studni XXIII ze stanowiska Vieille-Toulouse widnieją ponadto liczne pary otworów, być może związane z reperacją i zmianą systemu atasz (fig. 8:3) (M. Vidal 1991, s. 179; fig. 316, 317).

Opisany tu obraz rozprzestrzenienia brązowych situl z żelazną obręczą wymaga uzupełnienia o znaleziska wschodnioeuropejskie. Część z nich pochodzi z zespołów, które M.B. Ščukin określił mianem *dziwnych* (*strannyje/odd complexes*) (M.B. Ščukin 1994, s. 97, 98). Chodzi tu o grupę liczącą obecnie ok. 50 zespołów zwartych, pochodzących z obszaru między wschodnimi Karpatami, Dnieprem i Donem, niejednokrotnie wkopanych w starsze kurhany i datowanych od III do I w. p.n.e. (A.V. Deduľkin 2016, *passim*; V.P. Glebov 2016, *passim*; E.V. Vdovčenko 2016, *passim*). W skład wspomnianych *dziwnych* zespołów wchodzi, m.in. brązowe hełmy *italo-celtyckie* (typu Montefortino), metalowe naczynia i typowe dla kultur ludów koczowniczych części rzędu końskiego (A.V. Simonenko 2012a, *passim*;

2012b, *passim*). Zdaniem E. Rediny i A.V. Simonenki, są to depozyty mające związek ze sferą kultową plemion sarmackich (E. Redina, A. Simonenko 2002, s. 86; A.V. Simonenko 2002, s. 6, 7). Nieco odmienne stanowisko zajął V. Bărcă, który uznał te zespoły za skarby, natomiast Ū.P. Zajcev określił je mianem depozytów rytualnych lub wotywnych (V. Bărcă 2006, s. 93; Ū.P. Zajcev 2012, s. 67–72). Do grupy situl pochodzących z *dziwnych* zespołów zalicza się znaleziska z Bădragii Noi (Mołdawia) (ryc. 12:3a,3b), Marëvki (Ukraina) (ryc. 12:1), i miejscowości Veselaja Dolina/Veseloja Dolina (Ukraina) (ryc. 12:5), gdzie wraz ze wspomnianymi naczyniami natrafiono, m.in. na brązowe hełmy (A. Simonenko, I.I. Marčenko, N.Ju. Limberis 2008, s. 18, 55, 56; ryc. 10:1,2; tabl. 5:1a; 6:2,2a; A.V. Simonenko 2012a, *passim*; 2012b, *passim*; V. Mordvinceva, E. Redina 2013, *passim*). Kolejne, bardzo podobne naczynie, ale pozbawione żelaznej obręczy oraz jakichkolwiek innych atasz, pochodzi z Novočerkasska¹² (Rosja) (ryc. 12:2) (V. Bărcă 2006, s. 168, 169, 373; 400; ryc. 4:4; 140:4; 188:2; V. Bărcă, O. Symonenko 2009, s. 81, ryc. 20:5). Zdaniem I. Tentiuca, V. Bubulici i A. Simalcsik, do wspomnianych znalezisk nawiązuje też egzemplarz z miejscowości Chisten'koe, na Krymie (Ukraina) (I. Tentiuc, V. Bubulici, A. Simalcsik 2015, s. 231). Zbliżone cechy wykazuje też situla z sarmackiego grobu z miejscowości Severnyj w Kraju Krasnodarskim (Rosja) (ryc. 12:4). Naczynie to posiada fragmentarycznie zachowaną, żelazną ataszę, która jednak różni się nieco od prezentowanych tu systemów żelaznych obręczy (A.S. Skripkin 1984, s. 223; ryc. 3/III; I.I. Marčenko 1996, s. 38; V. Bărcă 2006, s. 168, 400; A. Simonenko, I.I. Marčenko, N.Ju. Limberis 2008, s. 278; 342; tabl. 42). V. Bărcă i O. Symonenko łączą znaleziska z Bădragii Noi¹³, Marëvki i Veseloj Doliny ze środowiskiem późnoscytyjskim bądź z kulturą sarmacką (V. Bărcă 2006, s. 168, 169, 373, 400; V. Bărcă, O. Symonenko 2009, s. 81, 82; A.V. Simonenko 2012b, *passim*). Vladimir E. Eremenko datował te *strannye* depozyty na okres odpowiadający *grosso modo* stadium LT C2, tj. na lata 200–120 p.n.e. (V.E. Eremenko 1997, s. 177). Podobne stanowisko zajęły V. Mordvinceva i E. Redina, zdaniem których skarb z Veseloj Doliny należy datować na pierwszą połowę II w. p.n.e. (V. Mordvinceva, E. Redina 2013, s. 398). Wielu badaczy przesuwa chronologię części *dziwnych* materiałów na początek I w. p.n.e. i łączy je z wsparciem, jakiego udzielili Sarmaci Mitrydatesowi VI Eupatorowi w kampanii przeciw Rzymowi (B. Raev, A. Simonenko, M. Treister 1991, s. 469–470; I. Tentiuc, V. Bubulici, A. Simalcsik 2015, s. 231; 2016, s. 51, 52, 64, 65). Aleksandr Simonenko przyjął, że zespół z Marë-

vki pochodzi z drugiej poł. II w. p.n.e. lub pierwszej poł. I w. p.n.e., natomiast zabytki z Veseloj Doliny należy według tego uczonego datować na pierwszą połowę I w. p.n.e. (V. Bărcă, O. Symonenko 2009, s. 81, 82; V. Bărcă 2014, s. 355). Być może do grupy omawianych situl nawiązuje odkryty w 1909 r. okaz z cmentarzyska kultury zarubinieckiej z miejscowości Subotov (Ukraina), grób 1 (ryc. 12:6). Rysunek dokumentujący tę situlę nie jest zbyt dokładny, jednak autor publikacji źródłowej jako najbliższą analogię podaje znalezisko z Marëvki i datuje zespół na I w. p.n.e. Brązowe naczynie przykryte misą pełniło funkcję jednej z dwóch popielnic znajdujących się w grobie (E.V. Maksimov 1972, s. 57, 97; tabl. XXV, 12). B.A. Raev i A.V. Simonenko łączyli horyzont najwcześniejszych importów rzymskich z północnych wybrzeży Morza Czarnego z okresem wojen Mitrydatesa, a drugi z wymienionych badaczy, wzorem R. Wołagiewicza, który wśród znalezisk rzymskiej proveniencji z ziem polskich wyróżnił kolejne fale, wprowadził pojęcie „mitrydatejskiej fali napływu importów” (R. Wołagiewicz 1970, *passim*; B.A. Raev 1992, s. 78, 79; A. Simonenko, I.I. Marčenko, N.Ju. Limberis 2008; A.V. Simonenko 2011b, s. 158–160). Stosunkowo duży obszar, na którym zarejestrowano interesujące nas naczynia, może budzić wątpliwości, czy każdorazowo mamy do czynienia z zabytkami, które miałyby napłynąć z terenów Europy Zachodniej w stosunkowo krótkim czasie i w związku z określonymi, krótkotrwałymi wydarzeniami historycznymi, jednak należy pamiętać, że zespoły, w których odkryto situle, są łączone z działalnością sarmackich Siraków, którzy jako koczownicy charakteryzowali się dużą mobilnością.

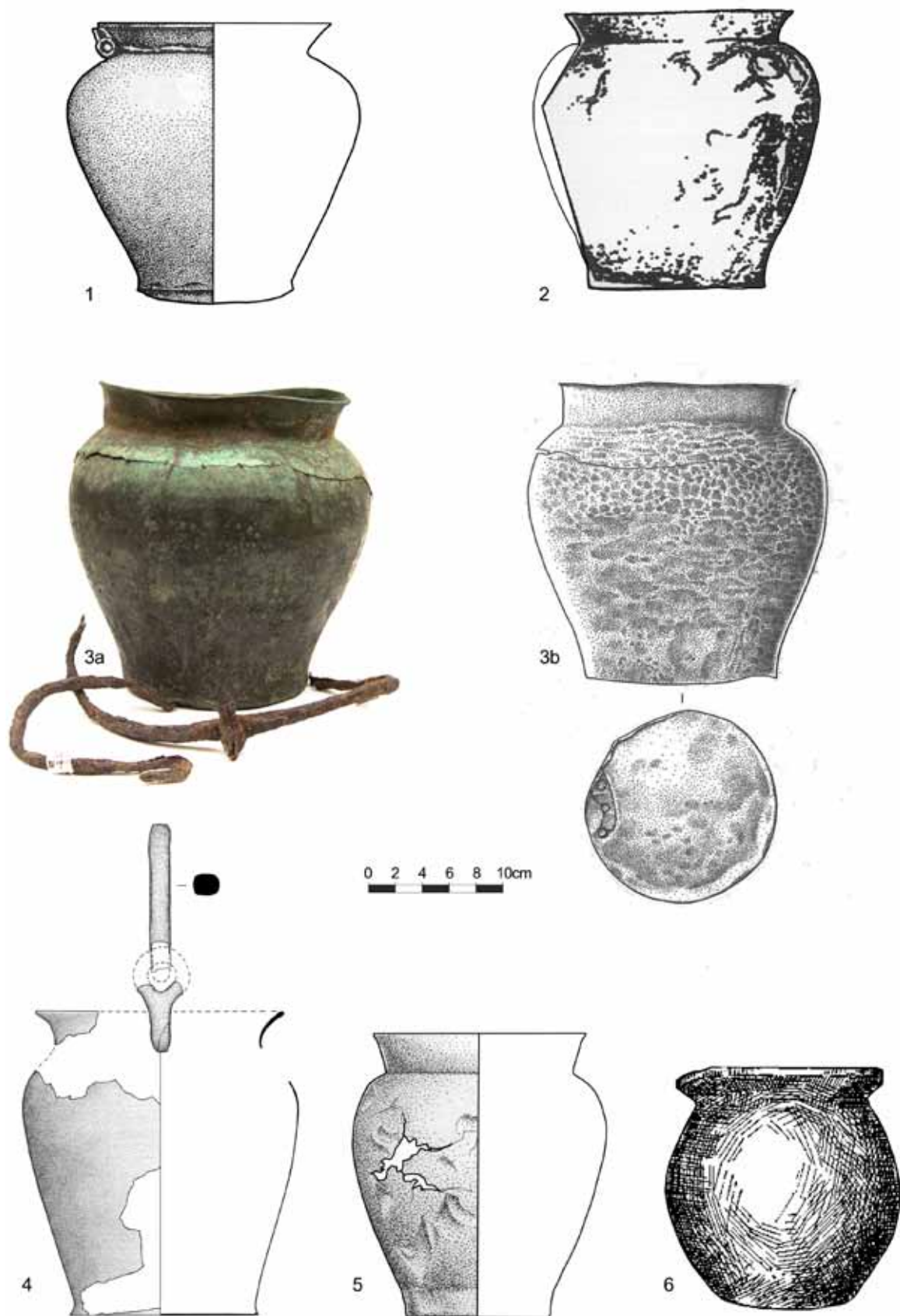
Kolejna seria situl z żelazną obręczą (lub bez jakichkolwiek śladów atasz, co wskazuje na zastosowanie zbliżonego systemu transportu naczynia), pochodzi z zespołów kultury Poienësti-Lucășeuca¹⁴. Znaleziska z odosobnionych grobów z Sipoteni, (ryc. 13:1a,1b,2a,2b), Mana III, rai. Orhei (ryc. 14:1,1a) w Mołdawii oraz z Bădeni, w Rumunii (ryc. 13:3a,3b) są pozbawione jakichkolwiek atasz bądź otworów po ich mocowaniu (jakkolwiek jeden z egzemplarzy z Sipoteni był wielokrotnie naprawiany). Jedna z dwóch situl z Sipoteni pełniła funkcję popielnicy, a druga najprawdopodobniej¹⁵ była darem grobowym w tym samym zespole. Wyposażenie grobowe składało się ponadto ze srebrnej zapinki o konstrukcji środkowolatęńskiej odpowiadającej typowi B według J. Kostrzewskiego, żelaznego kółka, fragmentu nieokreślonego przedmiotu żelaznego oraz fragmentu naczynia glinianego o ciemnej powierzchni (I. Tentiuc, V. Bubulici, A. Simalcsik 2016, *passim*). Byłaby to przesłanka wskazująca na relatywnie wczesne datowanie zespołu z Sipoteni. Charakteryzując pokrótce situlę z Bădeni,

¹² Zabytek ze zbiorów Muzeum Historii Kozaków Dońskich w Novočerkassku. Boris Raev, Aleksandr Simonenko i Mihail Treister przypuszczają, że situla ta została znaleziona wraz z hełmem typu Montefortino, również znajdującym się w zbiorach Muzeum Kozaków Dońskich (B. Raev 1988, *passim*; B. Raev, A. Simonenko, M. Treister 1990, s. 131; A. Simonenko 2011, s. 46).

¹³ W pracy z 2011 A. Simonenko wiąże to znalezisko z sąsiednim stanowiskiem Bădragii Vechi (Stare Bedraži) i uznaje wcześniejszą atrybucję za błędną, jednak nie tłumaczy przyczyn tej pomyłki (A. Simonenko 2011, s. 46). M. Babeș zalicza znaleziska z Bădragii Vechi (w tym situlę) do materiałów kultury Poienësti-Lucășeuca (M. Babeș 1993, s. 230). Badacze mołdawscy w publikacjach wydanych po 2011 r. odnotowują uwagę A.V. Simonenki, jednak w dalszym ciągu łączą omawianą situlę ze stanowiskiem w miejscowości Bădragii Noi (I. Tentiuc, V. Bubulici, A. Simalcsik 2015; 2016, *passim*; s. 66).

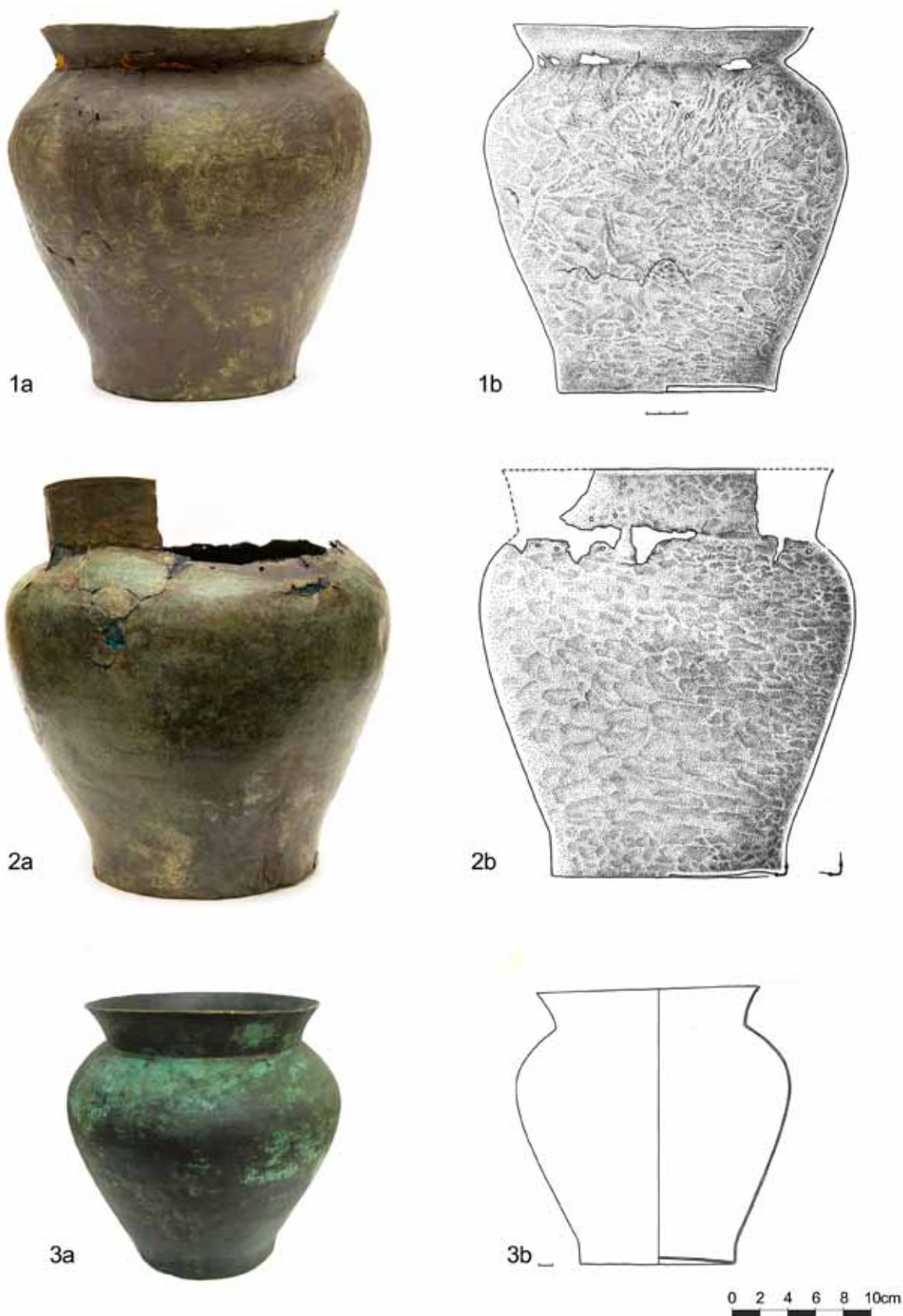
¹⁴ Eponimiczne stanowisko Lucășeuca, rai. Orhei, znajduje się w Republice Mołdawii, gdzie obecnie obowiązuje alfabet łaćniński. W niniejszym artykule, przywołując mołdawskie toponimy zamieszczamy obowiązujący obecnie zapis w miejsce stosowanej uprzednio transkrypcji z alfabetu cyrylicznego, który obowiązywał w czasie, gdy teren ten stanowił część ZSRR.

¹⁵ Mariä.A. Romanovskaa podawała, że situle z Sipoteni pochodzą z dwóch odrębnych zespołów, ale jest to pogląd odosobniony (G.P. Sergeev 1956, *passim*; V.L. Lapușnă, I.T. Nikulicë, M.A. Romanovskaa, 1974, s. 82–83, Rys. 34/3). Dodajmy, że w kulturze Poienësti-Lucășeuca odnotowano już znalezisko grobu z dwoma naczyniami brązowymi – w Răcățau, jud. Bacău, (Rumunia) odkryto odosobniony pochówek z brązowym kotłem oraz kraterem (A. Vulpe, V. Căpitanu 1971, *passim*).

Ryc. 12. Situle z żelaznymi obręczami oraz odpowiadające im naczynia pozbawione obręczy. 1 – Mar'evka (wg A. V. Simonenko 2011); 2 – Novočerkassk (wg A. V. Simonenko 2011); 3a, 3b – Bădragii Noi (fot. i ryc. udostępnione przez I. Tentiuc, V. Bubulici i A. Simalcsik); 4 – Severnyj (wg A. V. Simonenko 2011); 5 – Veselaja Dolina (wg A. V. Simonenko 2011); 6 – Subotov (wg E. V. Maksimov 1972)

Abb. 12. Situlen mit eisernen Reifen und ihre Entsprechungen ohne Reifen. 1 – Mar'evka (nach A. V. Simonenko 2011); 2 – Novočerkassk (nach A. V. Simonenko 2011); 3a, 3b – Bădragii Noi (Fotografien und Abbildungen wurden von I. Tentiuc, V. Bubulici und A. Simalcsik bereitgestellt); 4 – Severnyj (nach A. V. Simonenko 2011); 5 – Veselaja Dolina (nach A. V. Simonenko 2011); 6 – Subotov (nach E. V. Maksimov 1972)

Ryc. 13. Situle z żelaznymi obręczami oraz odpowiadające im naczynia pozbawione obręczy. 1, 1a – Sipoteni, situla 1; 2, 2a – Sipoteni, situla 2; 3a, 3b – Bădeni (wg fotografii i rysunków udostępnionych przez I. Tentiuc, V. Bubulici i A. Simalcsik)

Abb. 13. Situlen mit eisernen Reifen und ihre Entsprechungen ohne Reifen. 1, 1a – Sipoteni, Situla 1; 2, 2a – Sipoteni, Situla 2; 3a, 3b – Bădeni (anhand der Fotografie und Zeichnungen, die von I. Tentiuc, V. Bubulici und A. Simalcsik zur Verfügung gestellt wurden)

M. Babeş stwierdza jednoznacznie, że została ona wykuta i nie nosi śladów odlewania bądź toczenia (M. Babeş 1993, s. 88). Kolejna situla bez śladów atasz i wykonana w technologii kucia pochodzi z Poienęşti, gr. 1094, jednak na temat tego okazu brak jest bliższych informacji (M. Babeş 1993, s. 32, 87, 88). Wspomniana przez M. Babeş cecha stanowi przesłankę wskazującą na związki między okazem z Zubowic a znaleziskami mołdawskimi oraz sugeruje celtyckie koneksje technologiczne.

Powyższe zestawienie¹⁶ wskazuje jednoznacznie, że brązowe situle z żelazną obręczą najczęściej występują na terenach, gdzie wzmagające się wpływy rzymskie nakładały się na starsze tradycje kultury lateńskiej (ryc. 16). Uwaga ta dotyczy zarówno znaleziska z Montefortino di Arcevia, gr. 8, datowanego najpewniej na schyłek III stulecia p.n.e., jak i okazów z terenów Hiszpanii, ale też z Chorwacji, Serbii i Węgier. Żadna z situl nie pochodzi z rejonu Kapui i żadna nie została znaleziona w jednoznacznym kontekście „czystej” kultury rzymskiej.

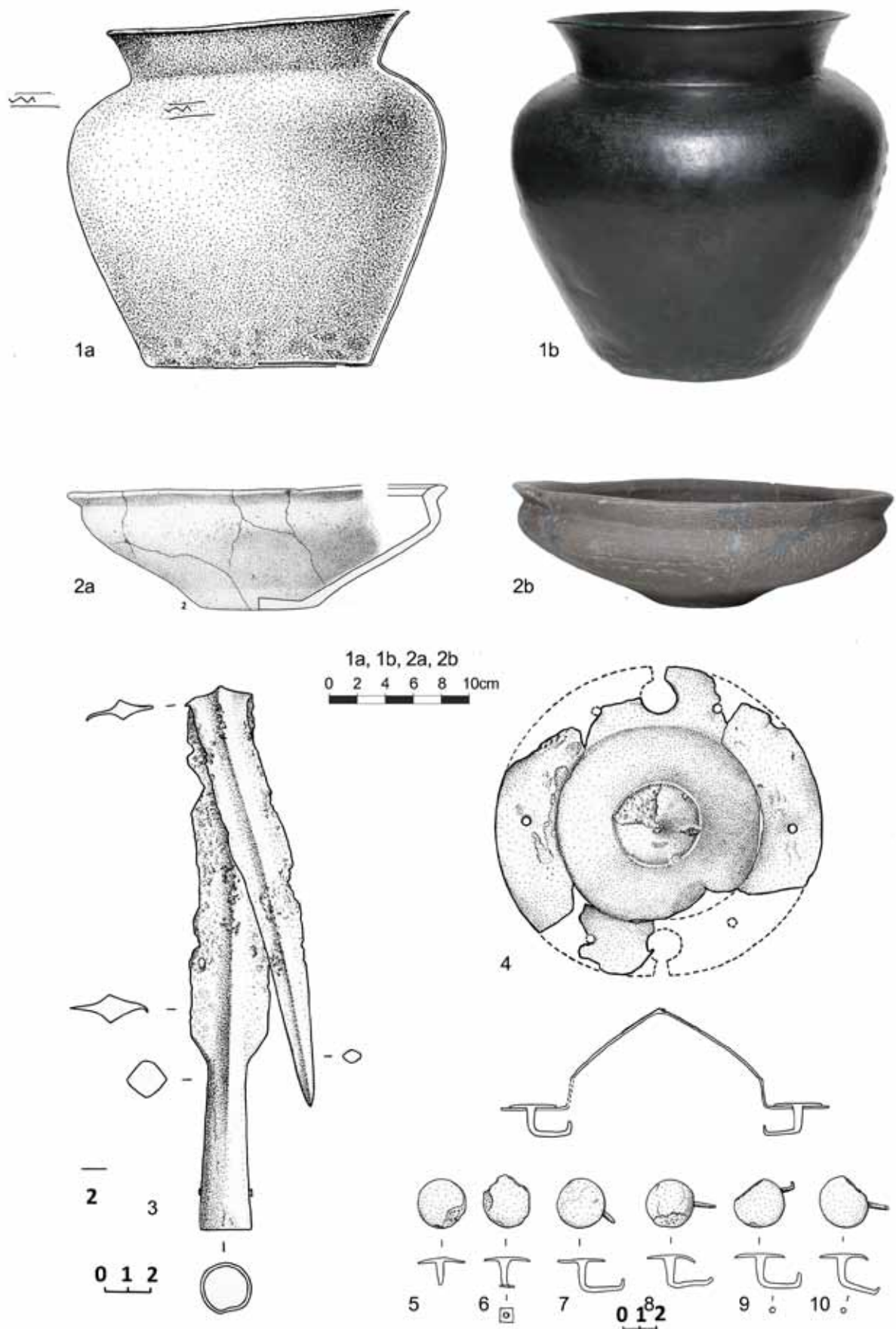
Najliczniejsza seria situl z żelazną obręczą (ponad 1/3 wszystkich znalezisk) pochodzi z Galii Narbońskiej i jest datowana na okres od przełomu II i I w. p.n.e. po początki I w. n.e., tj. na czas, gdy tereny te pozostawały pod panowaniem Rzymu. Z uwagi na fakt, że najstarsza situla z żelazną obręczą pochodzi z senońskiej nekropoli Montefortino di Arcevia na Półwyspie Apenińskim, M. Bolla, C. Boube i J.-P. Guillaumet uznali naczynia tego typu za formy pochodzenia środkowoiwalskiego, które następnie rozprzestrzeniły się w południowej Galii i północno-wschodniej części Półwyspu Iberyjskiego. Tym samym zakwestionowali oni pogląd G. Foueta, który uważał, że widoczne na dnie jednego z naczyń z Tuluzy ślady po nóżkach są dowodem, że situle z żelaznymi obręczami napływały do Gali Narbońskiej z Kampanii (G. Fouet 1958, s. 123, 124). Wspomniani autorzy zauważyli trafnie, że omawiane situle nawiązują do naczyń o jajowatym brzuscu (*Situle „a corpo ovoide”*), do których włączyli typy 18–23 według H.J. Eggersa (M. Bolla, C. Boube, J.-P. Guillaumet 1991, s. 12–18). Dodajmy, że pod pojęciem „rozprzestrzeniły się w południowej Galii i północno-wschodniej części Półwyspu Iberyjskiego” należy rozumieć nie tyle zjawisko dystrybucji wyrobów środkowoiwalskich, co proliferację samego typu naczynia, które najprawdo-

podobniej wyrabiano w lokalnych warsztatach. Argumentem przemawiającym za produkcją w wielu pracowniach jest też zróżnicowanie kształtu, wielkości i proporcji analizowanych situl, przy zachowaniu podstawowych pryncypiów technologicznych. Powyższe ustalenia nie oznaczają jednak, że błędna jest koncepcja J. Wielowiejskiego, który uznał situle z żelazną obręczą za wyroby warsztatów celtyckich. Jak wspomnieliśmy, wskazywać miało na to użycie brązu i żelaza (J. Wielowiejski 1985, s. 237; 1991, s. 151). Celtyckie koneksje przejawiają się też, jakkolwiek nie bezpośrednio, w samym sposobie wykonania okazu z Zubowic – omawiane naczynie nie zostało uformowane przy użyciu tokarki, lecz wyklepano je z brązowej blachy, podobnie jak celtyckie kotły z żelaznym brzegiem. Situle z żelazną obręczą bez wątplenia są wzorowane na naczyniach rzymskich, ale różnią się od nich technologią. Zastosowanie techniki kucia, pominięcie toczenia oraz oszczędność materiału przejawiająca się w dążeniu do otrzymania jak najcieńszych ścianek to cechy typowe dla rzemiosła celtyckiego, najpełniej uchwytne w przypadku kotłów z żelaznym brzegiem (T. Bochnak 2014, s. 131–133). Jak wspomnieliśmy powyżej, znikoma grubość ścianek wymuszała zastosowanie odmiennego niż w przypadku naczyń rzymskich systemu atasz, co tłumaczy wprowadzenie żelaznych obejm opasujących szybkę situli. Naczynia z żelazną obręczą to swego rodzaju hybrydy łączące tradycje lateńskie i rzymskie, które najpewniej powstawały w celtyckich warsztatach na terenach, gdzie silne były wpływy rzymskie. Mamy tu na myśli przede wszystkim nowopowstałe prowincje rzymskie, chociaż nie można też wykluczyć, by niektóre z interesujących nas situl były naśladownictwami wykonanymi poza obszarami państwa rzymskiego.

Reasumując, na terenie Europy można wskazać cztery grupy situl z żelazną obręczą. Grupa „rzymska” to znaleziska z obszaru państwa rzymskiego lub z obszarów penetrowanych przez armie rzymskie, zwłaszcza z terenów o tradycjach celtyckich. Situle grupy „rzymskiej” w większości datowane są na II i I w. p.n.e., chociaż znamy też okazy starsze (Montefortino di Arcevia, gr. 8). Większość situl prowincjonalnorzymskich pochodzi ze stanowisk osadowych, często z obiektów o charakterze gospodarczym¹⁷. Naszym zdaniem taki kontekst poświadcza pierwotne przeznaczenie tych naczyń, wykorzystywanych np. do czerpania i przenoszenia wody. Druga grupa, „celtycka”, obejmuje okazy znalezione na terenach kultury lateńskiej, przede wszystkim na ziemiach Skordysków. Niewykluczone, że do grupy „celtyckiej” należałoby włączyć również znaleziska samych tylko żelaznych obręcz, jednak w tym przypadku nie mamy pewności, czy wszystkie one były montowane na brązowych situlach naśladowujących wyroby rzymskie. Okazy zaliczone przez nas do „grupy celtyckiej” są traktowane jako importy z państwa rzymskiego (M. Dizdar 2006, *passim*; M. Dizdar, H. Potrebica 2014, s. 367). Taki sam status mają situle trzeciej grupy – „sarmackiej”. Znajdowano je albo w grobach albo w depozytach (niejednokrotnie wkopanych w kurhany) łączonych z koczownikami, m.in. Sirakami, którzy wspomagali Mitrydatesa VI Eupatora w walkach z Republiką Rzymską. Zdaniem większości badaczy, omawiane materiały należy datować na schyłek II lub pierwszą połowę I w. p.n.e. Ostatnia, czwarta grupa, „bastarneńska”, obejmuje naczynia pochodzące głównie

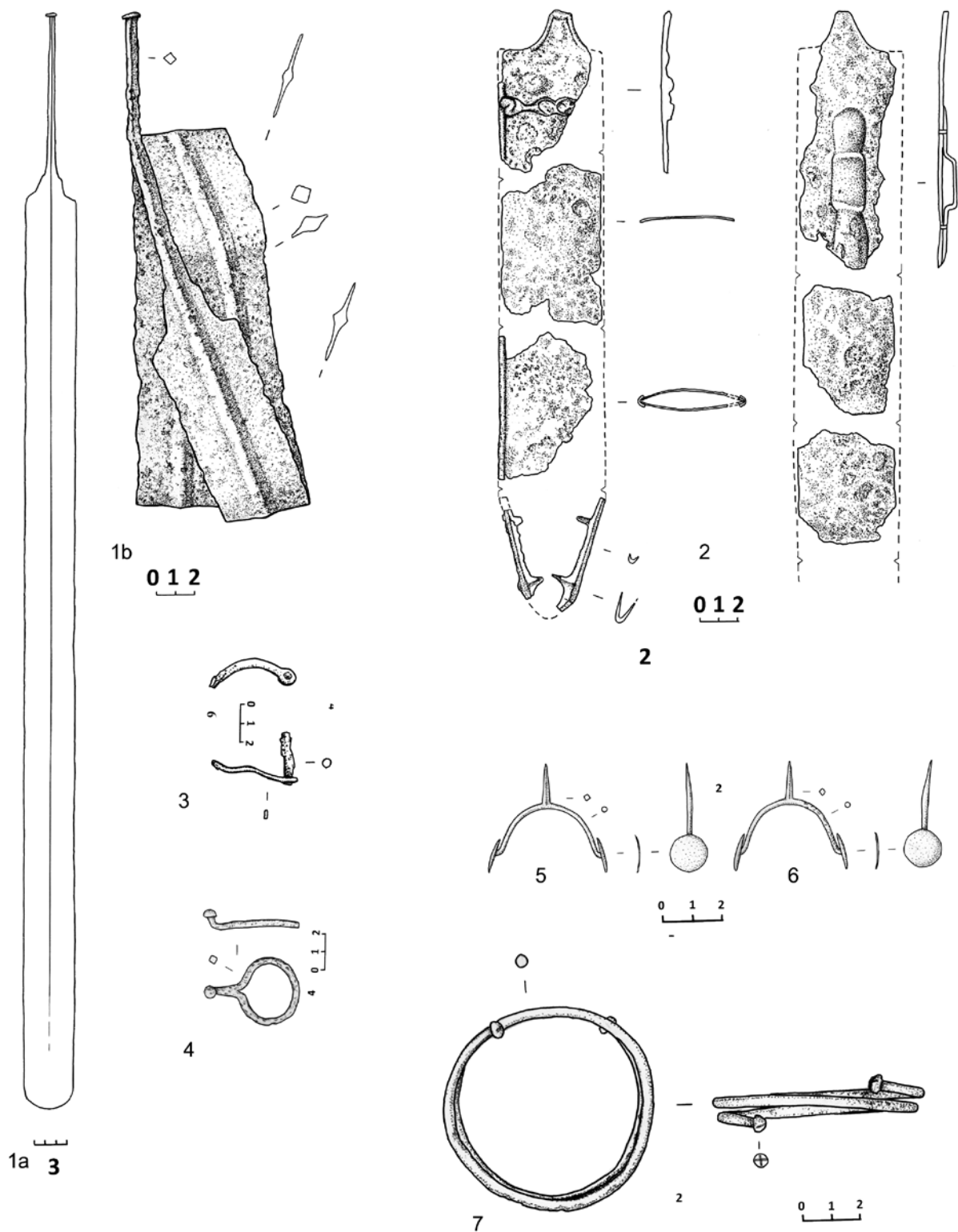
¹⁶ Do grupy omawianych naczyń zalicza A. Simonenko także niewielką situlę znaną w Sawie w miejscowości Sremska Rača, obšt. Sremska Mitrovica, w Serbii (A. Simonenko, I.I. Marčenko, N.Ju. Limberis 2008, s. 18), jednak w tym przypadku chodzi o okaz zaopatrzone w przytwierdzone do wylewu żelazne ucha, analogiczne jak w przypadku naczyń typu E.22 (P. Milošević 1980, s. 35–44; ryc. VIII, 2). I. Tentiuc, V. Bubulici, A. Simalcsik, omawiając naczynia z żelaznymi okuciami, wymieniają ponadto znaleziska z miejscowości Kilăkovka, kurhan 1, grób 4 i Bol’saja Dmitrievka, (obie miejscowości w obw. saratowskim, Rosja) (I. Tentiuc, V. Bubulici, A. Simalcsik 2016, s. 49). Należy jednak zauważyć, że miedziane naczynie z Bol’soj Dmitrievki jest mniejsze i bardziej przysadziście od większości omawianych tu okazów, a z opisu wynika, że dodatkowo było zaopatrzone w dwoje uch. Nienajlepszej jakości fotografia nie pozwala na jednoznaczną weryfikację, jednak jest bardzo mało prawdopodobne, by wspomniane ucha były przytwierdzone do żelaznej obręczy, lecz zapewne umocowano je w górnej partii naczynia (E.V. Maksimov 1957, s. 157–159; rys. 2:1). Okaz z Kilăkovki również wykazuje szereg odmienności względem egzemplarzy z żelaznymi obręczami (E.P. Mys’kov 1992, s. 127; fig. 6:4) i naszym zdaniem obu wspomnianych zabytków nie można włączyć do grupy situl z żelaznymi obręczami lub naczyń pozbawionych jakichkolwiek atasz.

¹⁷ Tak interpretujemy tzw. „studnie funeralne” z Tuluzy.

Ryc. 14. Mana III, inwentarz grobowy. 1a, 1b – brązowa situla; 2a, 2b – misa gliniana; 3 – grot; 4 – umbo; 5–10 – nity (wg fotografii i rysunków udostępnionych przez I. Tentiuc, V. Bubulici i A. Simalcsik)

Abb. 14. Mana III, Grabinventar. 1a, 1b – Bronzesitula; 2a, 2b – Tonschüssel; 3 – Spitze; 4 – Buckel; 5–10 – Nieten (anhand der Fotografie und Zeichnungen, die von I. Tentiuc, V. Bubulici i A. Simalcsik zur Verfügung gestellt wurden)

Ryc. 15. Mana III, inwentarz grobowy. 1a, 1b – miecz dwusieczny; 2 – pochwa; 3 – okucie rękojeści; 4 – klamra z występem; 5, 6 – ostrogi; 7 – bransoleta (wg rysunków udostępnionych przez I. Tentiuca, V. Bubulici i A. Simalcsik)

Abb. 15. Mana III, Grabinventar. 1a, 1b – zweischneidiges Schwert; 2 – Scheide; 3 – Griffbeslag; 4 – ringförmige Gürtelschließe; 5, 6 – Sporen; 7 – Armring (anhand der Zeichnungen, die von I. Tentiuc, V. Bubulici i A. Simalcsik zur Verfügung gestellt wurden)

z odosobnionych grobów kultury Poienęști-Lucășeuca, datowanych na okres synchronizowany z fazą LT D1.

Jak w zaproponowany tu podział wpisuje się brązowe naczynie z żelazną obręczą z datowanego na fazę A2 młodszego okresu przedrzymskiego odosobnionego grobu kultury prze-

worskiej z Zubowic? Ziemie południowo-wschodniej Polski leżały na uboczu szlaków handlowych łączących świat celtycki z dorzeczem Wisły i Odry. Znajezisko z Zubowic, wyraźnie odbiega od importów lateńskich oraz bardzo nielicznych wczesnych importów prowincjonalnorzymskich, które

są spotykane przede wszystkim między Wisłą a Odrą, natomiast w południowo-wschodniej części zasięgu kultury przeworskiej stanowią rzadkość (T. Bochnak 2014, ryc. 2, 5, 7, 11, 13, 15–17, 21, 23, 26–28, 30, 31, 33, 35, 37, 40, 43, 46, 48, 58, 62, 71, 77–79, 82, 83). Zabytki pochodzenia celtyckiego (a tym bardziej wczesne importy prowincjonalnorzymskie) są rzadkością na wschód od Wisły. Zapewne z kręgu lateńskiego pochodzi miecz znaleziony w Lipsku, pow. zamojski, gr. 5 (M. Drewko 1955, s. 165). *Knotenringi* z Rudnika nad Sanem, pow. nizański, i Strzyżowa, pow. hrubieszowski, mają niejasną chronologię i przynależność kulturową (J. Głosik 1964; Z. Woźniak 1970, s. 349; T. Dąbrowska 1988, s. 133; J. Wierzbicki 1991, s. 53; B. Balke 1999, s. 64–65, 76; ryc. 6:5; A. Kokowski 2005a, s. 427; fot. 1, 2). Kolejne importy znane są ze stanowiska w Pikulach, pow. janowski, przy czym jego przynależność kulturowa stanowi przedmiot polemik. Co istotne, w przypadku materiałów z Pikul często wskazuje się na możliwe powiązania z kulturą Poienęști-Lucășeuca łączoną z Bastarnami (K. Garbacz 2009, tam wcześniejsza literatura).

Naszym zdaniem, również i ciałopalny grób z Zubowic wykazuje szereg nawiązań do grobów kultury Poienęști-Lucășeuca, w których niejednokrotnie funkcję popielnic pełniły situle z żelazną obręczą lub pozbawione jakichkolwiek śladów atasz. Biorąc pod uwagę wymiary i proporcje metalowego naczynia z Zubowic, najbardziej podobne doń są właśnie okazy grupy „bastarneńskiej”. Byłoby to zatem kolejne świadectwo kontaktów ludności zamieszkującej południową część Lubelszczyzny z przedstawicielami kultury Poienęști-Lucășeuca (A. Kokowski 2009, s. 182, 183). Tę hipotezę zdaje się wspierać fakt, że na stanowisku 1 w Zubowicach natrafiono nie tylko na materiały kultury przeworskiej z młodszego okresu przedrzymskiego, ale i na ceramikę tzw. grupy czerniczyńskiej, w której widoczne są nawiązania do jastorfskiego kręgu kulturowego (S. Sadowski 2006, *passim*). Musi też zastanawiać fakt, że zarówno grób z Zubowic, jak i pochówki z Bădeni, Mana oraz Sipoteni to znaleziska pojedyncze, zlokalizowane z dala od cmentarzysk. Można wręcz zaryzykować twierdzenie, że groby te wykazują więcej cech wspólnych, niż różnic, jakkolwiek zespół zubowicki należy zaliczyć do kultury przeworskiej¹⁸, a pochówki z Rumunii i Mołdawii jednoznacznie określono jako obiekty kultury Poienęști-Lucășeuca (G.P. Sergeev 1956, s. 137–138; G.B. Fedorov 1960, s. 26; I. Tentiuc, V. Bubulici, A. Simalcsik 2015, *passim*; 2016, *passim*). W tym kontekście na szczególną uwagę zasługuje grób ciałopalny z miejscowości Mana w Mołdawii. W skład inwentarza omawianego pochówka wchodził dwusieczny miecz (ryc. 15:1a, 1b), okucie rękojeści będące świadectwem reparacji¹⁹ (ryc. 15:3), pochwa z esownicami (typu Paruszewice) z trzewikiem opatrzonym dwiema parami występów

(ryc. 15:2), kłama z występem (ryc. 15:4), grot broni drzewcowej (ryc. 14:3), umbo stożkowate wraz z nitami (ryc. 14:4, 10), dwie ostrogi (ryc. 15:5, 6), żelazna bransoleta z guziczkowatymi zakończeniami (ryc. 15:7) oraz ceramiczna misa o czarnej, wyświecanej powierzchni i fasetowanym wylewie (ryc. 14:2, 2a). Wśród spalonych szczątków ludzkich zidentyfikowano ponadto dziesięć niedźwiedzych paliczków z przednich łap. Analiza antropologiczna wykazała, że zmarły był młodzieńcem w wieku 14–16 lat (*iuvenis*) (I. Tentiuc, V. Bubulici, A. Simalcsik 2015, *passim*). Opisany zespół należy łączyć z kulturą Poienęști-Lucășeuca, przy czym obecność niedźwiedzych paliczków stanowi cechę typową przede wszystkim dla grobów z dorzecza Łaby, natomiast obecność licznych militariów może wskazywać na koneksje z kulturą przeworską (T. Dąbrowska 1988, s. 179; M. Schönfelder 1994, *passim*). Zauważmy przy tym, że grób z Mana wykazuje szczególnie wiele analogii do pochówku zubowickiego. W obu przypadkach brązowa situla pełniła funkcję popielnicy i każdorazowo mamy do czynienia z zespołem z bronią, przy czym w Zubowicach wyposażenie jest niekompletne; obecność toku i nitów pozwala zaliczyć omawiany zespół do grobów wyposażonych w pozostałości broni drzewcowej i metalowe okucia tarczy. Obecnie nie da się chyba rozstrzygnąć, czy wspomniane szczątki militariów miały symbolizować zestaw składający się z włóczni i tarczy, czy też pierwotnie w grobie umieszczono jeszcze grot i umbo. Należy jednak zaznaczyć, że w młodszym okresie przedrzymskim w kulturze przeworskiej w odniesieniu do uzbrojenia raczej nie stosowano zasady *pars pro toto* i zwykle deponowano komplet metalowych pozostałości oręża. Zarówno w Mana, jak i w Zubowicach znaleziono ceramikę reprezentowaną przez misy o niemal identycznym kształcie i wymiarach (Mana: średnica wylewu: 28,5–29,1 cm, średnica dna: 8,6–9,3 cm, wysokość: 9,1–9,5 cm; Zubowice: średnica wylewu: 28 cm, średnica dna: 10 cm, wysokość: 9 cm). Naczynie z Mana jest opisane jako *The black polished bowl* (I. Tentiuc, V. Bubulici, A. Simalcsik 2015, s. 233; fig. 4), ale bez autopsji nie sposób stwierdzić, czy taki sposób opracowania powierzchni odpowiada ceramicie kultury przeworskiej oraz jak ukształtowany jest wylew naczynia. W kulturze Poienęști-Lucășeuca podobne naczynia są spotykane bardzo często, jednak zwykle są fasetowane w odmienny sposób, niż ma to miejsce w przypadku naczyń przeworskich. Misy takie, zaliczone przez M. Babeș do typu IIA, posiadają pogrubione brzegi z 1–3 fasetami (M. Babeș 1993, s. 62). Omawiane naczynia ceramiczne często posiadają ucha, ale na niektórych stanowiskach (Borosești, jud. Iasi, Rumunia) formy bezuche przeważają, a na innych (Dolinjany, obw. czerniowiecki, Ukraina, Lucășeuca, rai. Orhei, Mołdawia) w ogóle nie odnotowano obecności egzemplarzy z uchami. Misa z Zubowic reprezentuje formę rozpowszechnioną w kulturze przeworskiej. Teresa Dąbrowska zaliczyła podobne okazy do typu 1, obejmującego stosunkowo płytkie naczynia o zaokrąglonym, lekko podciętym brzuscu. Stosunek średnicy wylewu do średnicy dna wynosi ok. 3:1, a średnica dna jest zbliżona do wysokości naczynia (T. Dąbrowska 1973, s. 501; tabl. XVIII:17). Brzegi są często pogrubione, wielokrotnie fasetowane. Należy jednak zauważyć, że zbliżone naczynia, choć ze zróżnicowanym sposobem opracowania krawędzi, spotykane są również w innych kulturach środkowoeuropejskiego *Barbaricum*. Analizując zróżnicowanie form ceramiki jastorfskiej z Wielkopolski, H. Machajewski i R. Pietrzak, zaliczyli misy tego typu do

¹⁸ Publikacja I. Tentiuca, V. Bubulici i A. Simalcsik to jedyna znana nam praca, w której grób z Zubowic określono jako *pochówek germański (bastarneński)* (I. Tentiuc, V. Bubulici, A. Simalcsik 2016, s. 48).

¹⁹ Okucia złożone z dwóch łukowatych prętów spojonych parą nitów uważane są za ślad naprawiania rękojeści miecza. Okucia takie znane są z grobów kultury przeworskiej z Ciecierzyna, pow. kluczborski, gr. 28, Legionowa, gr. 46; Ruszkowa Pierwszego, pow. kolski, gr. 42, zespołu kultury oksywiejskiej z Nowej Wsi (Nowej Wsi Królewskiej), pow. sztumski, gr. 13, oraz z grobu grupy Padea-Panagjurski Kolonii z Tărnawy, obl. Vrața w Bułgarii (T. Bochnak 2017, s. 30, 31; ryc. 2:6, 9; 3:1, 2).

wyróżnionej przez siebie grupy E, odmiany IV i zauważyli, że ich pojawienie się w kręgu jastorfskim przypada na okres oddziaływań płynących z kultury przeworskiej (H. Machajewski, R. Pietrzak 2004, s. 91). Podobne uwagi poczynił P. Łuczkiwicz, który włączył wspomniane naczynia do wyróżnionej przez siebie grupy M, odmiany IV ceramiki z młodszego okresu przedrzymskiego z wielokulturowej osady w Horodysku, pow. chełmski (P. Łuczkiwicz 2016b, s. 164). Analogiczne formy są także reprezentowane w kulturze zarubinieckiej – E.V. Maksimov zakwalifikował je do typu 1, wariant A, przyjmując zarazem, że jest to dowód oddziaływań późnoscytyjskich ze strefy lasostepu (E.V. Maksimov 1972, s. 87; tabl. XXXI). W grobie z Zubowic militaria reprezentowane są przez żelazny tulejkowaty tok i nity, odpowiadające nitom umba. W skład wyposażenia omawianego grobu wchodziła ponadto zapinka typu K, reprezentująca formę powszechną na znacznych obszarach środkowoeuropejskiego *Barbaricum*. Proweniencja i atrybucja poszczególnych zachowanych elementów wyposażenia grobu z Zubowic, prezentuje się następująco:

- brązowa situla – import o cechach celtyckich i prowincjonalnorzymskich;
- misa ceramiczna – forma typowa dla kultury przeworskiej, ale powszechnie spotykana w środkowoeuropejskim *Barbaricum*. Sposób uformowania brzegu naczynia nieco odbiega od najbardziej typowych znalezisk z ziem polskich, ale nie na tyle, by można uznać tę cechę za wyróżnik innej jednostki kulturowej. Charakter masy ceramicznej odpowiada wyrobom kultury przeworskiej;
- grot broni drzewcowej – brak w zespole, znakomita większość grotów to przedmioty pozbawione waloru wyznacznika kulturowego;
- tulejkowaty tok – forma interregionalna, typowa dla wielu kultur archeologicznych środkowoeuropejskiego *Barbaricum*, raczej niespotykana w kulturze Poienęsti-Lucășeuca, ale rozpowszechniona na ziemiach polskich;
- nity odpowiadające nitom umba – forma interregionalna, typowa dla wielu kultur archeologicznych środkowoeuropejskiego *Barbaricum*, powszechnie spotykana na ziemiach polskich;
- zapinka typu K według J. Kostrzewskiego – forma interregionalna, typowa dla wielu kultur archeologicznych środkowo- i północnoeuropejskiego *Barbaricum*, powszechnie spotykana na ziemiach polskich, natomiast niespotykana²⁰ w kulturze Poienęsti-Lucășeuca oraz na terenach zajętych przez plemiona sarmackie (M. Babeș 1993, s. 97; T. Völling 1994, s. 163–171, 244–253; Liste 3; M. Meyer 2001, *passim*; S. Demetz 1999, s. 115–116; Lista XX; tabl. 28:6,7; R. Boccius, P. Łuczkiwicz 2004, s. 32–43; mapa 11–13; lista 8a).

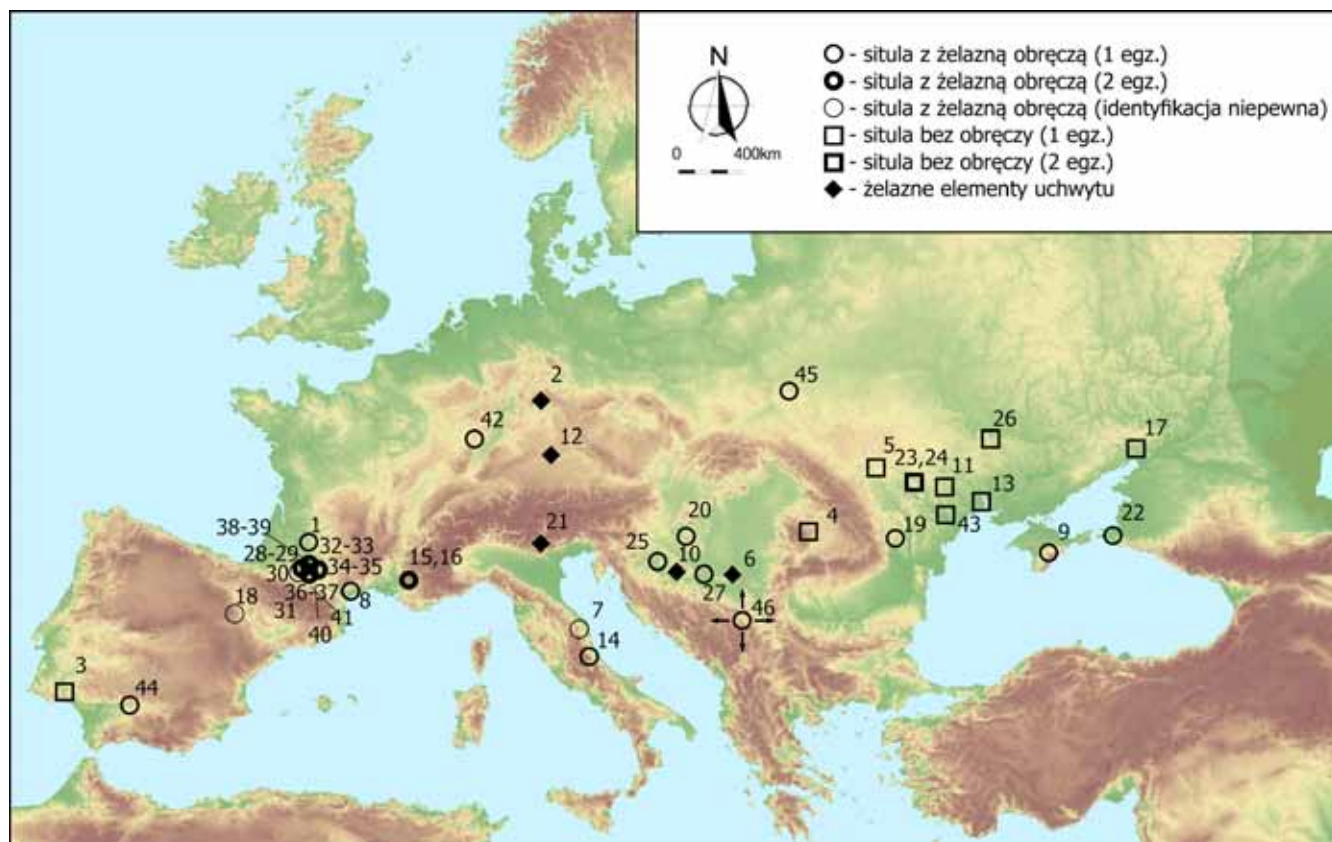
Ciałopalenie, zwykle połączone z rytualnym niszczeniem części wyposażenia, jest typowym obrzędkiem pogrzebowym kultur zlatenizowanych, więc i ta cecha zespołu z Zubowic nie może być uznana za precyzyjny wyznacznik kulturowy. Peł-

niącą funkcję popielnicy brązowa situla była nakryta gliniana misą. Zwyczaj nakrywania popielnic jest niekiedy spotykany w środowisku przeworskim w młodszym okresie przedrzymskim (T. Dąbrowska 1988, s. 182), ale znacznie częściej obserwujemy go w kulturze jastorfskiej oraz w kulturze Poienęsti-Lucășeuca (M. Babeș 1993, s. 38–46). Fakt, że grób z Zubowic jest pochówkiem odosobnionym, nie jest zjawiskiem niespotykanym w kulturze przeworskiej, ale z całą pewnością stanowi cechę nietypową – na ziemiach polskich znakomita większość grobów z bronią z młodszego okresu przedrzymskiego pochodzi z cmentarzysk.

Omawiany zespół byłby zatem świadectwem oddziaływań płynących z południowego wschodu, wzdłuż tzw. „szlaku bastarneńskiego”, jednak w kierunku przeciwnym niż ten, który mieli obrać wędrowcy opuszczający dorzecze dolnej Łaby by udać się ku dorzeczom Prutu i Seretu. Oczywiście samo pojęcie „szlak bastarneński” sugeruje przebieg ku południowemu wschodowi, ale hipoteza zakładająca istnienie relacji odwrotnych również znalazła już swoje miejsce w literaturze. W tym kontekście wymienia się niekiedy wzmiankowane wyżej stanowisko kultowe w Pikulach, gdzie odkryto liczne materiały datowane przede wszystkim na fazę A3, ale i na czasy nieco wcześniejsze. Interpretacja tego wielohektarowego, nietypowego stanowiska, pozostaje przedmiotem polemik, jednak obecność zabytków typowych dla kultury Poienęsti-Lucășeuca nie jest kwestionowana (A. Kokowski 1999, s. 27; 2003, s. 91; Informator... s. 161; E. Wichrowska, Z. Wichrowski 2001, s. 93; A. Kokowski, P. Łuczkiwicz 2002, s. 150; K. Garbacz 2009, s. 328–333, 337, 365–368, 373, 378). Ciekawe znalezisko pochodzi z Krakowa-Pleszowa, ob. 216/1955. Mamy na myśli duży dwustożkowaty kubek z długim taśmowatym uchem, który, zdaniem Z. Woźniaka i P. Poleskiej, odpowiada formom spotykanym w I i II fazie kultury Poienęsti-Lucășeuca, natomiast nie znajduje ścisłych analogii na obszarze kultury jastorfskiej (Z. Woźniak, P. Poleska 1999, s. 384, 386; ryc. 3t). Kolejne okazy ceramiki o koneksjach południowo-zachodnich wskazał A. Maciałowicz, analizując materiały z cmentarzyska z Suchodole, pow. sochaczewski (A. Maciałowicz 2004, s. 50–52). Część badaczy widzi w znaleziskach monet typu Huși-Vovriești importy, które napłynęły na ziemie południowo-wschodniej Polski za sprawą Bastarnów (Z. Woźniak, P. Poleska 1999, s. 386; M. Rudnicki 2003, s. 21, 22). W tym kontekście na szczególną uwagę zasługuje srebrna tetradrachma typu Huși-Vovriești z osady w Hrebennem, pow. hrubieszowski, stan. 18, pochodząca z obiektu zawierającego ceramikę grupy czerniczyńskiej (bądź ceramikę o cechach jastorfskich) (A. Kokowski 2006, s. 31, 32; fot. 14; P. Łuczkiwicz 2016a, *passim*)²¹. Chyba najdobitniej na temat impulsów

²⁰ Wśród materiałów z osady w Krugliku, obw. czerniowiecki, Ukraina, S.P. Pačkova opublikowała zapinkę, którą T. Völling zaliczył do typu K, a M. Babeș określił jako najprawdopodobniej reprezentującą typ III wg własnej typologii (S.P. Pačkova 1977, s. 33; ryc. 3:11; T. Völling 1994, s. 251; M. Babeș 1993, s. 96). V. Bărcă wspomina, że kolejna zapinka typu K została znaleziona wraz z brązową situlą w łączonym z Sarmatami skarbie z Bădragii Noi, ale w katalogu nie wymienia tego zabytku (V. Bărcă, 2006, s. 274, 275, 400).

²¹ Należy tu zaznaczyć, że P. Łuczkiwicz neguje związek tego znaleziska z Bastarnami, którzy zdaniem tego badacza byli ludem nieposługującym się monetami (P. Łuczkiwicz 2016a, s. 177, 178). Problem znajomości monet przez Bastarnów pozostaje sprawą otwartą (L. Dergaciova 2010, s. 549). Za istnieniem mennictwa na terenie zajmowanej przez Bastarnów Mołdawii opowiadali się m.in. C. Preda, E. Kolníková, V. Mihăilescu-Bîrliba, D. Ujes oraz M. Karwowski (C. Preda 1973, s. 127–129; E. Kolníková 2006, s. 42; V. Mihăilescu-Bîrliba 1990, s. 71–72; D. Ujes 2002, s. 14; M. Karwowski 2007, s. 135, 136). Przeciwnie zdanie wyrażali m.in. M. Babeș (M. Babeș 1993, s. 54, 55), a także A.N. Levinskij i M.M. Čokanu, którzy emisję monet typu Huși-Vovriești wiązali z wschodnimi Getami (A.N. Levinskij 1999,

Ryc. 16. Rozprzestrzenienie situl z żelaznymi obręczami, odpowiadających im naczyń bez obręczy oraz samych żelaznych obręczy. Poszczególne numery odpowiadają numeracji w zestawieniu 1

Abb. 16. Verbreitung der Situlen mit eisernen Reifen, der analogen Gefäße ohne Reifen und der eisernen Reifen selbst. Die einzelnen Nummern entsprechen der Nummerierung in der Zusammenstellung 1

kulturowych płynących z południowo-wschodniej Europy wyraził się A. Kokowski, zdaniem którego sąsiadujący z Dakami Bastarnowie znad dolnego Dunaju mieli przyczynić się do rozpowszechnienia ornamentowanych palenisk („ołtarzyków”) na Kujawach, a nawet na Jutlandii (Nørre Fjand, Holstebro, Midtjylland, Dania) (A. Kokowski 2004, s. 43). Analizując domniemany przebieg „szlaku bastarneńskiego” warto przytoczyć opinię L. Moczulskiego, historyka krytycznie odnoszącego się do identyfikacji Bastarnów jako ludu germańskiego oraz do prób odtwarzania drogi, jaką przebyli, by znaleźć się rubieżach świata hellenistycznego. Podważając zasadność rekonstrukcji przebiegu „szlaku bastarneńskiego” L. Moczulski pisze: *Lud wędrujący znad Morza Północnego do Czarnego (ujście Łaby od ujścia Bohu dzieli ponad 1800 km w linii prostej) napotykał na swej drodze tyle rzek, które kierowały go na upragnione południe, że musiałby mieć bardzo silną świadomość odległego celu, ku któremu tak konsekwentnie zmierzał – a to z kolei wymagało znajomości jakiejś mapy całego tego obszaru, bliższej rzeczywistości niż mapa Ptolemeusza* (L. Moczulski 2007, s. 115). Są to – naszym zdaniem – bardzo trafne słowa, jakkolwiek według nas identyfikacja Ba-

starnów z ludnością kultury Poienęști-Lucășeuca jest wsparta ważkimi argumentami (M. Babeș 1993, s. 168–180), a ślady kultury jastorfskiej na ziemiach polskich zdają się potwierdzać migrację znad dolnej Łaby (Z. Woźniak 2007, *passim*; 2013; M. Grygiel 2013 *passim*, A. Michałowski 2013 *passim*; 2014 *passim*; P. Łuczkiwicz 2014, *passim*) i tu nie zgadzamy się z opinią L. Moczulskiego. Uważamy zarazem, że Bastarnowie istotnie musieli mieć *bardzo silną świadomość odległego celu*, by obrać taki właśnie, nieoczywisty i nieuwarunkowany czynnikami środowiskowymi kierunek wędrówki, jednak domniemana „mapa” nie była konieczna – z reguły ludność miejscowa orientuje się w topografii okolicy i zna następne, pobliskie punkty szlaku, więc możliwe jest korzystanie z jej wsparcia na kolejnych etapach wędrówki. Taki model migracji zakłada, że musiały istnieć osoby znające przebieg drogi, a zatem takie, które przemierzyły ją (w całości lub częściowo) w obu kierunkach. Przypomnijmy też, że „szlak bastarneński” nie był krótkotrwałym fenomenem, jednorazowym zjawiskiem związanym z migracją grup ludności z dorzecza dolnej Łaby nad Prut i Seret. W literaturze podkreśla się, że oddziaływania międzykulturowe wzdłuż wspomnianego szlaku miały bardziej trwały charakter, czego dowodem ma być wspomniane wyżej stanowisko w Pikulach (P. Łuczkiwicz, R. Terpilovskij 2012, s. 167, tam wcześniejsza literatura). Musimy zatem przyjąć, że jakkolwiek dominujący kierunek „szlaku bastarneńskiego” wiódł znad dolnej Łaby ku dorzeczom Prutu i Seretu, to niekiedy wędrowano też i w przeciwną stronę (A. Maciałowicz 2004, s. 51, 52).

s. 96–99; A.N. Levinskij, M.M. Čokanu 2003–2004, *passim*). Naszym zdaniem istotnie nie ma dowodów, by Bastarnowie posługiwali się monetami na wzór Getów, Daków lub Greków, ale mogli je znać i dystrybuować, podobnie jak miało to miejsce w przypadku ludów mieszkających w głębi środkowoeuropejskiego *Barbaricum* w pierwszych wiekach po Chrystusie, a którym nieobce były emisje monet rzymskich.

W świetle powyższych uwag wydaje się wielce prawdopodobne, że situla zubowicka poświadcza napływ brązowych naczyń ze zromanizowanego środowiska celtyckiego *via* obszary zajęte przez ludność kultury Poienęști-Lucășeuca. Na możliwość funkcjonowania takiego szlaku wskazywała już blisko trzydzieści lat temu T. Dąbrowska, analizując rozprzestrzenienie wczesnych naczyń brązowych, jakkolwiek w swoich rozważaniach nie uwzględniała okazu z Zubowic. Wspomniana uczona zauważyła też, że obiekty kultury Poienęști-Lucășeuca oddalone są o zaledwie około 150 km od najbardziej na południowy wschód wysuniętych stanowisk kultury przeworskiej (T. Dąbrowska 1988, s. 177, 189–192, 210). A jaka była droga napływu prowincjonalnorzymskich situl z żelazną obręczą nad Prut i Seret? I. Tentiuc, V. Bubulici i A. Simalcsik, omawiając zagadnienie pochówków w importowanych naczyniach metalowych, uwzględnili zarówno znaleziska situl pozbawionych atasz, okazów z żelaznymi obręczami oraz egzemplarzy zaliczonych do typu E.20. Łącząc te pochówki w jedną grupę, przywołali opinię D. Spănu, który opisywał pojawienie się pierwszych naczyń italskich w Siedmiogrodzie i nad dolnym Dunajem (D. Spănu 2003, s. 6; I. Tentiuc, V. Bubulici, A. Simalcsik 2015, s. 231). Naszym zdaniem, brak jest jednak podstaw by uznać, że situle z żelazną obręczą napływały tą samą drogą co okazy zaliczane do typu E.20. Jak zaznaczyliśmy, wielu badaczy łączy rozpowszechnienie situl „grupy sarmackiej” ze wsparciem udzielonym Mitrydatesowi VI Eupatorowi przez plemiona koczowników ze stepów nadczarnomorskich. Nie byli to jednak jedyni sprzymierzeńcy wspomnianego króla Pontu. Należy w tym miejscu przypomnieć, że według Appiana z Aleksandrii *gotowymi na wszystko przyjaciółmi* Mitrydatesa i *najsilniejszym plemieniem* wśród jego sojuszników byli Bastarnowie (Appian, *Wojny z Mitrydatesem*, 15, 69), obecnie niemal powszechnie identyfikowani z ludnością kultury Poienęști-Lucășeuca (M. Babeș 1993, s. 168–180). Istnienie takiego sojuszu potwierdza również Plutarch (Plutarch, *Moralia, De fortuna Romanorum*, 324c.). Dodajmy też, iż Marek Junianus Justynus, opierając się na przekazie Pompejusza Trogusa – historyka z celtyckiego plemienia Wokontiów – wspomina, że u progu wojen z Rzymem Mitrydates szukał militarnego wsparcia i wysłał posłów do Cymbrów, Galogreków, Sarmatów oraz Bastarnów (Justynus, *Zarys dziejów...* XXXVIII:3) (B.C. McGing 1986, s. 61; T. Năco del Hoyo, I. Arrayás-Morales 2016, s. 17). Jeżeli więc uznamy słuszność hipotezy łączącej pojawienie się situl z żelaznymi obręczami w rejonie nadczarnomorskim z wojnami Mitrydatesa, to analogicznie można tłumaczyć występowanie tych naczyń w środowisku kultury Poienęști-Lucășeuca. Czy zatem brązowe, prowincjonalnorzymskie situle były częścią ekwipunku, z którym wojska rzymskie (raczej żołnierze *auxiliów*, niż legionieści) przybyły w rejon Pontu i który następnie wpadł w ręce sojuszników Mitrydatesa? A może jakiś udział w ich napływie mieli Skordyskowie, którzy w czasie wojen Rzymu z Mitrydatesem najechali Macedonię i Grecję? (Appian, *Wojny w Ilirii*, 5) (G.C. Sampson 2013, s. 87)? Wiadomo też, że podczas trzeciej wojny Mitrydatesa z Rzymem, króla Pontu wspierał zbrojnie Sertoriusz (*Quintus Sertorius*), wódz i polityk, który próbował stworzyć w Hiszpanii państwo niezależne od Rzymu. Przywołując ten nieco egzotyczny sojusz, M.B. Ščukin zwracał uwagę na możliwość napływu w rejon północnej części wybrzeży Morza Czarnego materiałów z Półwyspu Iberyjskiego (M.B.

Ščukin 1989, s. 239; 1994, s. 143). Z uwagami M.B. Ščukina korespondują obserwacje A.V. Simonenki, który zauważył, że hełmy typu Montefortino z południowej Ukrainy nie znajdują dokładnych odpowiedników w klasyfikacjach hełmów autorstwa H.R. Robinsona i F. Coarellego, a najbliższe analogie, opisane przez J. García-Mauriño Múzquiza oraz F. Quesadę Sanza i datowane na III – I w. p.n.e., występują właśnie na Półwyspie Iberyjskim (H.R. Robinson 1975, s. 13; F. Coarelli 1976, *passim*; J. García-Mauriño Múzquiz 1993, s. 123, 124; fig. 35; F. Quesada Sanz 1997, *passim*; A.V. Simonenko 2009, s. 145; O. Symonenko 2015, s. 279–282). Hełmy z terenu Ukrainy były początkowo uważane za świadectwo obecności celtyckich najemników (B. Raev, A. Simonenko, M. Treister 1990²²; M. Treister 1993, s. 791–798), jednak ostatnio zwraca się uwagę, że tego typu uzbrojenie ochronne było raczej używane przez żołnierzy rzymskich, podczas gdy dla kultury lateńskiej typowe są okazy żelazne (J. Paddock 1993, s. 469–471; A.V. Simonenko 2011b, s. 9–18; G. Kazakevich 2012, s. 187, 188). Marek B. Ščukin uważał, że spotykane w kontekście sarmackim hełmy trafiły do koczowników przed drugą wojną Mitrydatesa z Rzymem, kiedy ten władca Pontu przebrał armię i starsze typy uzbrojenia mógł przekazać sojusznikom (M.B. Ščukin, 1994, s. 143). W opinii O. Symonenki, wspomniane hełmy mogły pierwotnie należeć do oficerów Sertoriusza przysłanych z Półwyspu Iberyjskiego, by wspomóc Mitrydatesa (O. Symonenko 2015, s. 282). Należy jednak zauważyć, że nie wszyscy badacze zgadzają się z tymi hipotezami i zdaniem V. Mordvincevej i E. Rediny, hełm typu Montefortino ze skarbu z Veseloy Doliny stanowi import celtycki (V. Mordvinceva, E. Redina 2013, s. 397, 398; B. Mac Gonagle 2015, s. 55; ryc. 9). Celtycką proveniencję przypisuje się też znalezisku policzków hełmów z ofiarne go stanowiska Gurzufskoe Sedlo na Krymie. M.V. Novičenkova łączy je z okazami galijskimi i wskazuje bliskie analogie z terenu Szwajcarii – z Giubiasco, kant. Ticino, oraz z rejonu Port, Nidau i rzeki Thielle/Zihl, kant. Bern (M.V. Novičenkova 2013, *passim*). Naszym zdaniem, także i tu nie można wykluczyć, że wspomniane policzki stanowiły pierwotnie część ekwipunku rzymskiego. Przypomnijmy, że situle z żelaznymi obręczami znaleziono w Numancji oraz w Villanueva de Córdoba w Hiszpanii (a być może do znalezisk hiszpańskich należy też doliczyć okaz z Ayamonte – dawnego *Ostium Fluminis Aenae*), więc teoretycznie nie można wykluczyć, by metalowe naczynia napływały tą samą drogą, co hełmy. M.B. Ščukin dopuszczał przy tym, by część domniemyanych importów hiszpańskich mogła pochodzić z II, a nawet III w. p.n.e. (M.B. Ščukin 1989, s. 239; 1994, s. 143; A.V. Simonenko 2011b, s. 18, 19, 239). Powyższe zestawienie wskazuje, że w początkach I w. p.n.e., produkowane w prowincjach rzymskich o tradycjach celtyckich brązowe situle mogły napływać na północne i zachodnie wybrzeża Morza Czarnego wieloma drogami, przy czym szlak wzmiankowany przez D. Spănuślak, wiodący przez Siedmiogrod, wydaje się tu mało prawdopodobny (D. Spănu 2003, s. 6).

Czy zatem znalezisko z Zubowic jest importem z rzymskiej prowincji, w której żywe były tradycje celtyckiego rzemiosła lub z niepodległego jeszcze republike obszaru, gdzie nasilały

²² W późniejszych publikacjach A.V. Simonenko nieco zdystansował się od niektórych hipotez opublikowanych w tym artykule (A.V. Simonenko 2011b, s. 120; O. Symonenko 2015, s. 281).

się wpływy rzymskie? Naszym zdaniem obie możliwości są prawdopodobne. Biorąc pod uwagę chronologię zespołu, którą wyznacza zapinka typu K wg J. Kostrzewskiego, uzasadnione byłoby lokalizowanie warsztatu, w którym wykonano situlę, na terenie Galii Narbońskiej lub Hiszpanii, co odpowiadałoby metryce naczyń ze stanowiska Vieille-Toulouse oraz znalezisku z Villanueva de Córdoba. Co istotne, zarówno z Sertoriuszem, jak i następnie z Mitrydatesem walczył Pompejusz Wielki, a w skład oddziałów pomocniczych jego armii wchodził wojownik Wokontiów – plemienia zamieszkującego Galie Narbońską. Wiadomo, że w walkach przeciw Sertoriuszowi zasłużył się dziadek Pompejusza Trogusa, a stryj wspomnianego historyka dowodził oddziałem konnicy podczas trzeciej wojny z Mitrydatesem VI Eupatorem (Justynus, *Epitoma*, XLIII, 5:11, 12). Zauważmy przy tym, że znaleziska z Półwyspu Iberyjskiego nie muszą być wyrobami lokalnymi, ale mogły tam dotrzeć z Galii Narbońskiej. Naszym zdaniem, za sprawą służących w *auxiliach* celtyckich Wokontiów galijskie naczynia gospodarcze mogły pojawić się zarówno w Hiszpanii, jak i w rejonie Pontu. Situla z żelazną obręczą zapewne trafiła na ziemię polską z południowego wschodu, za pośrednictwem ludności kultury Poienești-Lucășeuca, łączonej ze znanymi ze źródeł antycznych Bastarnami, chociaż sam mechanizm tego transferu pozostaje dziś dla nas niejasny.

Przykład inwentarza grobu z Zubowic dobitnie wskazuje, jak nieostre są kategorie, dzięki którym określamy przynależność danego znaleziska do konkretnej kultury archeologicznej. Z jednej strony, brak jest podstaw, by podawać przynależność omawianego zespołu do kultury przeworskiej, z drugiej jednak, interregionalny charakter większości elementów wyposażenia sprawia, że niełatwo jest wskazać różnice między materiałami z Zubowic a wyposażeniem grobu ciałopalnego z Mana III w Mołdawii, łączonym z kulturą Poienești-Lucășeuca. Należy też uznać, że to grób z Mana III wykazuje szereg nawiązań do kultury przeworskiej; w zasadzie wszystkie zabytki metalowe wchodzące w skład wyposażenia omawianego pochówku to przedmioty o charakterze interregionalnym, które znajdują analogie na ziemiach polskich, jakkolwiek żelazne bransolety nie są zbyt powszechne w międzyrzeczu Odry i Wisły (T. Dąbrowska 2004, s. 79, 86). Zwyczaj składania rytualnie niszczonej broni to zapewne dowód wpływów przeworskich, chociaż może też być związany z oddziaływaniem kultury lateńskiej (T. Dąbrowska 1988, s. 177).

Powyższa obserwacja nie tyle dowodzi słabości archeologii, co raczej stanowi wskazówkę świadczącą o znacznej mobilności grup ludzkich w starożytności. Interregionalny charakter wielu zabytków dowodzi wszak ich popularności i może stanowić świadectwo dalekosiężnych kontaktów.

ZESTAWIENIE 1

Brązowe situle z żelaznymi obręczami, odpowiadające im naczynia bez obręczy oraz same żelazne obręcze

1. Agen, dep. Lot-et-Garonne, Francja, stan. Ermitage, stan. osadowe, znalezisko niepewne (F. Verdin; X. Bardot 2007, s. 251; fig. 14:H22);
2. Amöneburg, Lkr. Marburg Biedenkopf, Niemcy, stan. osadowe, żelazne elementy uchwytu (G. Jacobi 1974, s. 135);
3. Ayamonte, prow. Huelva, Hiszpania, stan. osadowe, naczynie bez obręczy ? (F.S. Pozo 2004, s. 439; ryc. 4);
4. Bădeni, jud. Iași, Rumunia, grób, naczynie bez obręczy (I. Tentiuc, V. Bubulici, A. Simalcsik 2015, s. 231; 2016, s. 41, 44, 45, 48; ryc. 5);
5. Bădragii Noi/Bădragii Vechi, rai. Edineț, Mołdawia, skarb, naczynie bez obręczy (A.V. Simonenko 2011b, s. 46, 47; ryc. 24:3; I. Tentiuc, V. Bubulici, A. Simalcsik 2015, s. 231; 2016, s. 46–48; fig. 6);
6. Belgrad-Karaburma, okr. *loco*, Serbia, znal. luźne z cmentarzyska, żelazne elementy uchwytu (J. Todorović 1971, s. 163; Pl. 76:1);
7. Cagli, prow. Pesaro e Urbino (okolice), Włochy, grób, znalezisko niepewne (A. Vernarecci, 1897, s. 7);
8. Castelnau-d'Aud, dep. Aude, Francja, stan. Parc Logistique Nicolas Appert, stan. osadowe (M. Feugère 2017);
9. Chisten'koe, Republika Autonomiczna Krymu, Ukraina, grób, znalezisko niepewne (A.V. Simonenko 2011b, s. 49; I. Tentiuc, V. Bubulici, A. Simalcsik 2015; s. 321);
10. Mali Bilač, żup. požeško-slavonska, Chorwacja, grób, żelazny element uchwytu (M. Dizdar, H. Potrebica 2014, s. 365–367; tabl. 2:4);
11. Mana III, rai. Orhei, Mołdawia, grób, naczynie bez obręczy (I. Tentiuc, V. Bubulici, A. Simalcsik 2015, *passim*);
12. Manching, Lkr. Pfaffenhofen a.d. Ilm, Niemcy, stan. osadowe, żelazne elementy uchwytu (G. Jacobi 1974, s. 135, 297; ryc. 31; tabl. 38:647, 648);
13. Mar'evka, obw. mikołajowski, Ukraina, skarb, naczynie bez obręczy (A.V. Simonenko 2011b, s. 46, 47; ryc. 24:2);
14. Montefortino di Arcevia, prow. Ancona, Włochy gr. 8 (E. Brizio 1899–1901, s. 670; tabl. IV:21);
15. Narbonne, dep. Aude, Francja, stan. „Gendarmerie”, stan. osadowe (C. Sanchez 2009, s. 103, fig. 69:1);
16. Narbonne, dep. Aude, Francja, stan. „Gendarmerie”, stan. osadowe (C. Sanchez 2009, s. 103, fig. 69:2);
17. Novočerkassk, obw. rostowski, Rosja, naczynie bez obręczy, znal. bez kontekstu (B. Raev 1988, *passim*, B. Raev, A. Simonenko, M. Treister 1990, s. 131; A. Simonenko 2011b, s. 46);
18. Numancia, prow. Soria, Hiszpania (okolice), Hiszpania, stan. osadowe (J. Wielowiejski 1985, s. 157; 1991, s. 151);
19. Poienești, jud. Vaslui, Rumunia, gr. 1094, naczynie bez obręczy (M. Babeș 1993, s. 32, 87, 88);
20. Pécs, kom. Baranya, Węgry, stan. Hőerőmű, gr. 8 (B. Maráz 2008, s. 86; fig. 11:6);
21. Sanzeno, prow. Trydent (Trento), Włochy, stan. ofiarne, żelazne elementy uchwytu (J. Nothdörfer 1979, s. 67, tabl. 49:668);
22. Severnyj, Kraj Krasnodarski, Rosja, grób (A.S. Skripkin 1984, s. 223; fig. 3/III);
23. Sipoteni, rai. Călărași, Mołdawia, grób, naczynie bez obręczy (I. Tentiuc, V. Bubulici, A. Simalcsik 2016, *passim*);
24. Sipoteni, rai. Călărași, Mołdawia, grób, naczynie bez obręczy (I. Tentiuc, V. Bubulici, A. Simalcsik 2016, *passim*);
25. Sisak (Siscia), żup. sisačko-moslavačka, Chorwacja, znal. luźne, bez kontekstu (V. Hoffiller 1908, s. 120; nr 34);
26. Subotov, obw. czerkaski, Ukraina, grób, naczynie bez obręczy (E.V. Maksimov 1972, s. 57, 97; tabl. XXV, 12);

27. Sotin-Zmajevac, żup Vukovarsko-srijemska, Chorwacja, gr. 1 (N. Majnarić-Pandžić 1996, s. 26, 27; fig. 2:1);
28. Tuluza (Toulouse), dep. Haute Garonne, stan. Estarac, «studnia sepulkralna» 9, stan. osadowe, naczynie z obręczą (M. Vidal 1991, s. 173; ryc. 39:5);
29. Tuluza (Toulouse), dep. Haute Garonne, stan. Estarac, «studnia sepulkralna» 9, stan. osadowe, stan. osadowe, naczynie z obręczą (M. Vidal 1991, s. 173; ryc. 39:6);
30. Tuluza (Toulouse), dep. Haute Garonne, Francja, stan. Vieille Toulouse, «studnia sepulkralna» I, stan. osadowe, naczynie z obręczą (G. Fouet 1958, s. 122, fig. 5);
31. Tuluza (Toulouse), dep. Haute Garonne, Francja, stan. Vieille Toulouse, «studnia sepulkralna» XVI, stan. osadowe, naczynie bez obręczy (M. Vidal 1991, s. 171, 172; ryc. 5);
32. Tuluza (Toulouse), dep. Haute Garonne, Francja, stan. Vieille Toulouse, «studnia sepulkralna» XVI, stan. osadowe, naczynie bez obręczy (M. Vidal 1991, s. 172; ryc. 8:20);
33. Tuluza (Toulouse), dep. Haute Garonne, Francja, stan. Vieille Toulouse, «studnia sepulkralna» XVI, stan. osadowe, naczynie z obręczą (M. Vidal 1991, s. 172; ryc. 8:21);
34. Tuluza (Toulouse), dep. Haute Garonne, Francja, stan. Vieille Toulouse, «studnia sepulkralna» XVI, stan. osadowe, naczynie z obręczą (M. Vidal 1991, s. 172; ryc. 8:22);
35. Tuluza (Toulouse), dep. Haute Garonne, Francja, stan. Vieille Toulouse, «studnia sepulkralna» XXIII, stan. osadowe, naczynie bez obręczy (M. Vidal 1991, s. 179; ryc. 19:297);
36. Tuluza (Toulouse), dep. Haute Garonne, Francja, stan. Vieille Toulouse, «studnia sepulkralna» XXIII, stan. osadowe, naczynie bez obręczy (M. Vidal 1991, s. 179; ryc. 19:317);
37. Tuluza (Toulouse), dep. Haute Garonne, Francja, stan. Vieille Toulouse, «studnia sepulkralna» XXIII, stan. osadowe, naczynie z obręczą (M. Vidal 1991, s. 179; ryc. 19:313);
38. Tuluza (Toulouse), dep. Haute Garonne, Francja, stan. Vieille Toulouse, «studnia sepulkralna» XXIII, stan. osadowe, naczynie z obręczą (M. Vidal 1991, s. 179; ryc. 19:314);
39. Tuluza (Toulouse), dep. Haute Garonne, Francja, stan. Vieille Toulouse, «studnia sepulkralna» XXIII, stan. osadowe, naczynie z obręczą (M. Vidal 1991, s. 179; ryc. 19:315);
40. Tuluza (Toulouse), dep. Haute Garonne, Francja, stan. Vieille Toulouse, «studnia sepulkralna» XXIII, stan. osadowe, naczynie z obręczą (M. Vidal 1991, s. 179; ryc. 19:316);
41. Tuluza (Toulouse), dep. Haute Garonne, Francja, stan. Vieille Toulouse, «studnia sepulkralna» XXIII, stan. osadowe, naczynie bez obręczy (M. Vidal 1991, s. 179; ryc. 24:295);
42. Verna, dep. Isère, Francja, grób (F. Perrin, M. Schönfelder 2003, s. 44–46; fig. 16b);
43. Veselaja Dolina, obw. odeski, Ukraina, skarb, naczynie bez obręczy (A.V. Simonenko 2011b, s. 46; ryc. 24:1; V. Mordvinceva, E. Redina 2013, *passim*);
44. Villanueva de Córdoba, prow. Córdoba, Hiszpania, skarb (J. Wierlowiejski 1985, s. 157; 1991, s. 151);
45. Zubowice, pow. zamojski, Polska, gr. 1 (L. Gajewski, J. Gurba 1981);
46. Miejscowość nieznana, Serbia, znalezisko bez kontekstu (M. Dizdar, H. Potrelica 2014, s. 366, 367; ryc. 8:2).

ANTYCZNE ŹRÓDŁA PISANE

Appian, *Wojny w Ilirii*

Appian z Aleksandrii, *Wojny w Ilirii*, [w:] *Historia rzymska*, t. I, przełożył, opracował i wstępem opatrzył Ludwik Piotrowicz, Wrocław–Warszawa 2004 (Arcydzieła Kultury Antycznej).

Appian, *Wojny z Mitrydatesem*

Appian z Aleksandrii, *Wojny z Mitrydatesem*, [w:] *Historia rzymska*, t. I, przełożył, opracował i wstępem opatrzył Ludwik Piotrowicz, Wrocław–Warszawa 2004 (Arcydzieła Kultury Antycznej).

Justynus, *Zarys dziejów...*

Marek Junnianus Justynus, *Zarys dziejów powszechnych starożytności na podstawie Pompejusza Trogusa* [Z dodaniem Prolo-

gów], przełożył, wstępem i komentarzem opatrzył Ignacy Lewandowski, Warszawa 1988.

Justynus, *Epitoma*

M. Iuniani Iustini *Epitoma historiarum Philippicarum Pompei Trogi*; accedunt Prologi in Pompeium Trogum, edidit Otto Seel, Stuttgart 1972 (Bibliotheca Scriptorum Graecorum et Romanorum Teubneriana).

Plutarch, *Moralia, De fortuna Romanorum*, 324c

Plutarch's *Moralia*, in fifteen volumes, IV, 263d–w351b with an english translation by Frank Cole Babbitt, Trinity College, Hartford, Connecticut, Cambridge – London 1962.

WYKAZ CYTOWANEJ LITERATURY

Babeş M.

1993 *Die Poienesti-Lukaševka-Kultur. Ein Beitrag zur Kulturgeschichte im Raum östlich der Karpaten in den letzten Jahrhunderten vor Christi Geburt*, Bonn.

Balke B.

1999 Unikatowa bransoleta znad Mogielanki, [w:] Andrzejowski J. (red.), *COMHLAN. Studia z archeologii okresu przedrzymskiego i rzymskiego w Europie Środkowej dedykowane Teresie Dąbrowskiej w 65. rocznicę urodzin*. Warszawa, s. 66–79.

Bărcă V.

2006 *Istorie și civilizație. Sarmatii în spațiul est-carpatic (sec. I A. Chr. – începutul sec. II P. Chr.) = History and civilisation. The Sarmatians in the East Carpathians Region (1st century BC – beginning of the 2nd century AD)*, Cluj-Napoca.

2014 [recenzja] A.V. Simonenko, Rimskej import u sarmatov Severnogo Prichernomor'ya [Roman Import for the Sarmatians of North Pontic Region], St. Petersburg State University, Faculty of Philology – Nestor-Historia, St. Petersburg, 2011, 271 p., 117 fig., „Dacia” NF t. 58, s. 349–358.

- Bârcă V., Cociș S.
2011 [recenzja] *Aleksandr Simonenko, Ivan I. Marčenko, Natali'ja Ju. Limberis, Römische Importe in sarmatischen und maio-tischen Gräbern zwischen Unterer Donau und Kuban, (Archäologie in Eurasien 25), Verlag Philipp von Zabern Mainz, 2008, 629 p., 57 fi g., 14 maps, 390 pl., ISBN 978-3-8053-3954-4.* „Ephemeris Napocensis” 21, s. 171–205.
- Bârcă V., Symonenko O.
2009 *Călăreții stepelor. Sarmatii în spațiul nord-pontic / (Horsemen of the steppes. The Sarmatians in the North Pontic region), (= The Centre of Roman Military Studies 3), Cluj-Napoca.*
- Bochnak T.
2014 *Importy celtyckie w kulturze przeworskiej i oksywskiej na ziemiach polskich w młodszy okresie przedrzymskim. Zróżnicowanie – drogi napływu – kontekst kulturowy*, Rzeszów.
2017 *Importowane militaria kultury lateńskiej z cmentarzyska w Legionowie CSP, [w:] Nowakowski W., Orliński W. (red.), Relacje kultury przeworskiej i lateńskiej na Mazowszu. Wnioski z badań cmentarzyska kultury przeworskiej w Legionowie CSP, Warszawa, s. 27–42.*
- Bolla M., Boube C., Guillaumet J.-P.
1991 *Les situles, [w:] Feugère M., Rolley C. (red.), La vaisselle tardo-républicaine en bronze, Actes de la table-ronde CNRS organisée à Lattes du 26 au 28 avril 1990 par l'UPR 290 (Lattes) et le GDR 125 (Dijon), Dijon, s. 7–21.*
- Brizio E.
1899–1901 *Il sepolcreto gallico di Montefortino presso Arcevia, „Monumenti Antichi dei Lincei”, t. 9, s. 617–792.*
- Castoldi M.
1991 *Simpula a due pezzi a manico orizzontale, [w:] Feugère M., Rolley C. (red.), La vaisselle tardo-républicaine en bronze, Actes de la table-ronde CNRS organisée à Lattes du 26 au 28 avril 1990 par l'UPR 290 (Lattes) et le GDR 125 (Dijon), Dijon, s. 63–72.*
- Coarelli F.
1976 *Un elmo con iscrizione latina arcaica dal Museo di Cremona, [w:] L'Italie préromaine et la Rome républicaine, Mélanges J. Heurgon, (= Collection de l'École française de Rome 27), Roma, s. 157–179.*
- Czarnecka K.
1990 *Struktura społeczna ludności kultury przeworskiej*, Warszawa.
- Dąbrowska T.
1973 *Cmentarzysko kultury przeworskiej w Karczewcu, pow. Węgrów, Mat. Star. Wcz., t. 2, s. 383–531.*
1988 *Wczesne fazy kultury przeworskiej. Chronologia-zasięg-powiązania*, Warszawa.
2004 *Bransolety z młodszego okresu przedrzymskiego w kulturach przeworskiej i oksywskiej, [w:] Kokowski A. (red.), Europa Barbarica. Ćwierć wieku archeologii w Masłomęczu, (= Monumenta Studia Gothica, t. 4), Lublin, s. 79–90.*
- Dedyulkin A.V.
2016 *Šlemy attičeskogo tipa s kozyr'kom i votivnye klady III–I vv. do n.ė., „Stratum plus”, t. 3/2016, (= Tretij do... poterannoė stoletie), s. 163–196.*
- Demetz S.
1999 *Fibeln der Spätlatène- und frühen Kaiserzeit in den Alpenländern. (= Frühgeschichtliche und Provinzialrömische Archäologie 4), Rahden.*
- Dergaciova L.
2010 *Începturile circulației monetare, [w:] Dergaciov V. (red.), Istoria Moldovei. Epoca preistoricăși antică (până în sec. V), Chișinău.*
- Dizdar M.
2014 *Mlade željezno doba, [w:] Mihelić S. (red.), Trgovina i razmjena u prapovijesti, Zagreb, s. 63–70.*
- Dizdar M., Potrebica H.
2014 *Late La Tène warrior grave from Mali Bilač (Požega Valley, Croatia), [w:] Tecco Hvala S. (red.), Studia Praehistorica in Honorem Janez Dular, (= Opera Instituti Archaeologici Sloveniae, t. 30), s. 355–376.*
- Drewko M.
1957 *Sprawozdanie z badań przeprowadzonych w 1955 r. na wczesnośredniowiecznym cmentarzysku kurhanowym we wsi Lipsko, pow. zamojski, Spr. Arch., t. 3, s. 165–167.*
- Eggers H.J.
1951 *Der römische Import im freien Germanien. Atlas der Urgeschichte, Hamburg.*
- Eremenko V.E.
1997 *“Kel'tskaja vual” i zarubineckaja kul'tura. Opyt rekonstrukcii etnopolitičeskikh processov III–I vv. do n.e. v Central'noj i Vostočnoj Evrope, Sankt-Peterburg, 1997.*
- Eremenko V.E., Ščukin M.B.
1992 *Kimbry, tevtony, kel'toskify i nekotorye voprosy hronologii ėpohi latena i rimskogo vremeni, Sankt-Peterburg.*
1998 *K voprosu o hronologii vostočnogo Latena i pozdnego predrimskogo vremeni, „Arheologičeskij sbornik gosudarstvennogo Ėrmitaža”, t. 33, s. 61–81.*
- Fedorov G.B.
1960 *Naselenie Prutsko-Dnestrovskogo meždureč'ja v I tysjačele-tii n.e., (= Materialy i issledovanija po archeologii SSSR, 89), Moskva, 1960.*
- Feugère M.
2017 *Situle à col cerclé, type Eggers 20–22 (Artefacts: SIT-3012) (<http://artefacts.mom.fr/result.php?id=SIT-3012>), dostęp 29.05.2017.*
- Frey O.-H.
1986 *Einige Überlegungen zu den Beziehungen zwischen Kelten und Germanen in der Spätlatènezeit, [w:] Gedenkschrift Gero von Merhart, (= Marburger Studien zur Vor- und Frühgeschichte, t. 7), Marburg, s. 45–79.*
- Fouet G.
1958 *Puits funéraires d'Aquitaine: Vieille-Toulouse, Montmaurin, «Gallia», t.16, s. 115–196.*
- Gajewski L., Gurba J.
1981 *Civilisation de Przeworsk dans la région de Lublin, Inventaria Archaeologica, Pologne, fasc. 45, Pl. 274.*
- Garbacz K.
2009 *Ergebnisse der Forschungen auf der großen Nekropole in Pikule, Gemeinde Janów Lubelski – Beitrag zu den Studien über die jüngere vorrömische Eisenzeit in Polen, Spr. Arch., t. 61, s. 297–379.*
- García-Mauriño Múzquiz J.
1993 *Los cascos de tipo Montefortino en la Península Iberica, «Complutum», t. 4, s. 95–146.*
- Glebov V.P.
2016 *O variantah obrăda zahoroneniâ «ritual'nyh kladov» II–I vv. do n.e., „Stratum plus”, t. 3/2016, (= Tretij do... poterannoė stoletie), s. 145–161.*
- Głosik J.
1964 *Ozdoba z brązu z miejscowości Strzyżów, pow. Hrubieszów, WA, t. 30, s. 500.*
- Grygiel M.
2013 *The Jastorf Culture on the Polish Lowland, [w:] Woźniak Z. et al., The Jastorf Culture in Poland, BAR International Series 2579, Oxford, s. 23–46.*

- Gurba J., Gajewski L., Hoczyk-Siwkowska S., Kutylowski I. i A.
- 1976 Badania Zakładu Archeologii UMCS i Archeologicznego Ośrodka Badawczo-Konserwatorskiego w Lublinie w roku 1975, „Rocznik Lubelski”, t. 19, s. 195–202.
- Hoffiller V.
- 1908 Antike Bronzegefäße aus Sissek, „Jahreshefte des Österreichischen Archäologischen Institutes in Wien”, t. 11, Beiblatt, s. 117–134.
- Informator Archeologiczny 2012
- 2012 Informator Archeologiczny za rok 2000.
- Jacobi G.
- 1974 *Werkzeug und Gerät aus dem Oppidum von Manching*, (= Ausgrabungen in Manching, t. 5), Wiesbaden.
- Joulin L.
- 1912 Les sépultures des âges protohistoriques dans le sud-ouest de la France, „Revue Archéologique”, t. 19, s. 1–59.
- Kappel I.
- 1969 *Die Graftonkeramik von Manching*, (= Die Ausgrabungen in Manching 2), Wiesbaden.
- Karwowski M.
- 2007 Hic Celtorum finis – osadnictwo celtyckie na pograniczu Polski i Ukrainy/Hic Celtorum finis – die keltische Besiedlung im polnisch-ukrainischen Grenzgebiet, [w:] Dębiec M., Wołoszyn M. (red.), *U źródeł Europy środkowo-wschodniej: pogranicze polsko-ukraińskie w perspektywie badań archeologicznych/Frühzeit Ostmitteleuropas: Das polnisch-ukrainische Grenzgebiet aus archäologischer Perspektive*, Rzeszów, s. 127–141.
- Kazakevich G.
- 2012 Celtic Military Equipment from the Territory of Ukraine: Towards a New Warrior Identity in the Pre-Roman Eastern Europe, [w:] Fomin M., Błażek V., Stalmaszyk P. (eds.), *Transforming Traditions: Studies in Archaeology, Comparative Linguistic and Narrative*, (= Studia Celto-Slavica, t. 6), Łódź, s. 177–212.
- Kokowski A.
- 1991 *Lubelszczyzna w młodszy okresie przedrzymskim i w okresie rzymskim*, Lublin.
- 1999 „Prowincja” kultury przeworskiej w młodszy okresie przedrzymskim nad dolnym Wieprzem, [w:] Andrzejowski J. (red.), *COMHLAN. Studia z archeologii okresu przedrzymskiego i rzymskiego w Europie Środkowej dedykowane Teresie Dąbrowskiej w 65. Rocznicę urodzin*, Warszawa, s. 203–216.
- 2000 50 lat pracy naukowej Profesora dra hab. Jerzego Wielowiejskiego, APŚ, t. 5, s. 305–307.
- 2003 Die Przeworsk-Kultur ein Völkerband zwischen 200 vor Chr. und 375 nach Chr., [w:] Kokowski A., Leiber Ch. (Bearb.), *Die Vandalen. Die Könige – Die Eliten – Die Krieger – Die Handwerker*, Holzminden, s. 77–183.
- 2004 Kultura przeworska – zarys dziejów, [w:] Andrzejowski J., Kokowski A., Leiber Ch. (red.), *Wandalowie. Strażnicy bursztynowego szlaku*, Lublin–Warszawa, s. 25–85.
- 2005a Kotlina Sandomierska w młodszy okresie przedrzymskim i w okresie rzymskim. Wprowadzenie do dyskusji nad stanem i perspektywami badań, [w:] Kuraś M. (red.), *Archeologia Kotliny Sandomierskiej*, Stalowa Wola, s. 423–433.
- 2005b *Starożytna Polska. Od trzeciego stulecia przed Chrystusem do schyłku starożytności*, Warszawa.
- 2006 Tetradrachma Filipa II Macedońskiego, [w:] Kokowski A. (red.), *Archeologia na drodze – drogi archeologii. Katalog wystawy. Szósta wystawa Instytutu Archeologii Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej w Lublinie*, Lublin, s. 31–32.
- 2009 Kontinuität und Diskontinuität der Besiedlung in der jüngeren vorrömischen Eisenzeit und in der römischen Kaiserzeit am Beispiel des Hrubieszów-Beckens, „Přehled výskumů”, t. 50, s. 181–212.
- Kokowski A., Kuśnierz J.
- 2003 Zubowice, Ldkr. Zamość, Woj. lubelskie, [w:] Kokowski A., Leiber Ch. (Bearb.), *Die Vandalen. Die Könige – Die Eliten – Die Krieger – Die Handwerker*, Holzminden, s. 439.
- 2004 Zubowice, pow. zamojski, woj. lubelskie, [w:] Andrzejowski J., Kokowski A., Leiber Ch. (red.), *Wandalowie. Strażnicy bursztynowego szlaku*, Lublin–Warszawa, s. 296, 297.
- Kokowski A., Łuczkiewicz P.
- 2002 Pikule – ein militärischer Opferplatz (?) aus der jüngeren vorrömischen Eisenzeit, [w:] von Carnap-Bornheim C., Ilkjær J., Kokowski A., Łuczkiewicz P. (Bearb.), *Bewaffnung der Germanen und ihrer Nachbarn in den letzten Jahrhunderten vor Christi Geburt. Akten der Internationalen Tagung in Nałęczów, 23. Bis 25. September 1999*, Lublin, s. 147–162.
- Kolniková, E.
- 2006 Význam mincí z moravského laténské centra Němčice nad Hanou pre keltskú numizmatiku, „Numizmatický sborník”, t. 21, s. 3–56.
- Kontny B.
- 1999 *Znaleziska toków z obszaru kultury przeworskiej*, „Światowit”, nowa seria, t. 1 (42), fasc. B, s. 128–137.
- Kruta V.
- 1981 Les Sénons de l’Adriatique d’après l’archéologie (prolégomènes), „Études Celtiques”, t. 18, s. 7–38.
- 2006 Les Sénons de l’Adriatique au IIIe s. av. J.-C. État de la question, [w:] Lenzi F. (red.), *Rimini e l’Adriatico nell’età delle guerre puniche*, Atti del Convegno Internazionale di Studi, Rimini, Musei Comunali, marzo 2004, Bologna, s. 275–284.
- Labrousse M., Vidal M., Muller A.
- 1976 Le puits funéraire XVI de Vieille-Toulouse, [w:] *Actes du 96e Congrès National des Sociétés Savantes, Toulouse 1971*, Archéologie, t. 1, Paris, s. 63–95.
- Landolfi M.
- 1978 Il sepolcreto di Montefortino di Arcevia, [w:] *I Galli e l’Italia*, Roma, s. 168–175.
- 1987 Presenze galliche nel Piceno a sud del fiume Esino, [w:] Vitali D., (red.), *Celti ed Etruschi nell’Italia centro-settentrionale dal V secolo a. C. alla romanizzazione*, Atti del colloquio internazionale, Bologna 1985, Imola, s. 443–468.
- 1991 I Senoni dell’Adriatico dopo la battaglia di Sentinum, [w:] Kruta V. (red.), *Les Celtes au IIIe s. avant J.-C.*, Actes du IXe Congrès international d’études celtiques, Paris 1991 (= *Études Celtiques*, t. 28), s. 219–235.
- 2001 Continuità e discontinuità culturale nel Piceno del IV secolo a.C., [w:] *Eroi e Regine, Piceni popolo d’Europa*, Roma Galleria Nazionale d’Arte Antica, Palazzo Barberini, avril-Juillet 2001, Roma, s. 176–178.
- Lapușnău V.L., Nikulicë I.T., Romanovska M.A.
- 1974 *Pamătnici rannegoželeznogo veka. Arheologičeska karta Moldavskoj SSR*, t. 4, Kișinev.
- Legendre N.
- 1996 *Technique de formage des chaudrons gallo-romains en alliage cuivreux: les découvertes d’Alsapach (Haut-Rhin) et d’Hettange-Grande (Moselle)*, „Revue Archéologique de l’Est”, t. 47, s. 67–77.
- Levinskij A.N.
- 1999 Stolničenskij klad: kul’turno-hronologičeskaâ interpretaciâ monet tipa Huš’-Vovrieš, „Stratum plus”, t. 1999/6, s. 92–99.
- Levinskij A.N., Čokanu M.M.
- 2003–2004 Novyj klad tetradrahm tipa Huš’-Vovrieš’ i vopros o načale varvaskogo načala čekana monet Filippa, „Stratum plus”, t. 2003–2004/6, s. 374–392.

- Łuczkiewicz P.
2000 Zur späteisenzeitlichen Bewaffnung in Polen. Stand der Forschung, „Jahrbuch des Römisch-Germanischen Zentralmuseums Mainz“, t. 47, s. 355–437.
- 2006 *Uzbrojenie ludności ziem Polski w młodszym okresie przedrzymskim*, Lublin.
- 2014 Fremde Ansiedler oder fremd wirkende Waren? „Jastorf-Material“ aus Ostpolen, [w:] Brandt J., Rauchfuß B. (Bearb.), *Das Jastorf-Konzept und die vorrömische Eisenzeit im Nördlichen Mitteleuropa. Beiträge der internationalen Tagung zum einhundertjährigen Jubiläum der Veröffentlichung „Die ältesten Urnenfriedhöfe bei Uelzen und Lüneburg“ durch Gustav Schwantes, 18.22.05.2011 in Bad Bevensen*, (= Veröffentlichung des Helms-Museums, Archäologisches Museum Hamburg, Stadtmuseum Harburg nr 105), Hamburg, s. 313–329.
- 2016a Along the “Bastarnian” Route? An Imitation Tetradrachm of Philip II from Eastern Poland, [w:] Karwowski M., Ramsel P.C. (eds.), *Boii – Taurisci Proceedings of the International Seminar, Oberleis-Klement, June 14th–15th, 2012, Wien*, s. 173–180.
- 2016b Osadnictwo z młodszego okresu przedrzymskiego, [w:] Dzieńkowski T. (red.), *Horodysko. Od epoki kamienia do wczesnego średniowiecza. Badania 2004–2005*, Lublin, s. 144–195.
- Łuczkiewicz P., Terpilovskij R.
2012 Grób wojownika z młodszego okresu przedrzymskiego z miejscowości Mutyn na północno-wschodniej Ukrainie, *MSROA*, t. 33, s. 155–174.
- Mac Gonagle B.
2015 Celto-Scythians and celticization in Ukraine and the North Pontic region, „MAIASK. Arheologija, istorija, numizmatika, sfragistika i epigrafika”, t. 7, s. 50–58.
- Machajewski H., Pietrzak R.
2004 Z badań nad ceramiką naczyniową z okresu przedrzymskiego w Wielkopolsce, [w:] Machajewski H., *Kultura jastorfska na Nizinie Wielkopolsko-Kujawskiej*, Poznań, s. 83–121.
- Maciałowicz A.
2004 Dwie interesujące misy z cmentarzyska kultury przeworskiej w Suchodole – ślad kontaktów wzdłuż tzw. szlaku bastarneńskiego?, „Barbaricum”, t. 7, s. 43–60.
- Maier F., Geilenbrügge U., Hahn E., Köhler H.-J., Sievers S.
1992 *Ergebnisse der Ausgrabungen 1984–1987 in Manching*, (= Die Ausgrabungen in Manching, t. 15), Stuttgart.
- Majnarić-Pandžić N.
1996 Cornacum (Sotin) and Cibale (Vinkovci) as Examples of the Early Romanization of La Tène Communities in Southern Pannonia, [w:] Woźniak Z. (Bearb.), *Kontakte längs der Bernsteinstrasse (zwischen Caput Adriae und den Ostseegebiet) in der Zeit um Christi Geburt*, Kraków, s. 23–33.
- Maksimov E.K.
1957 Sarmatskoe pogrebenie iz kurgana u s. Bol’shaâ Dmitrievka Saratovskoj oblasti, „Sovetskaâ arheologija”, t. 4/1957, s. 157–161.
- 1972 *Srednee Podneprov’e na rubeže našej èry*, Kiev.
- Marčenko I.I.
1996 *Siraki Kubani (po materialam kurgannyh pogrebenij Nižnej Kubani)*, Krasnodar.
- Maráz B.
2008 Archäologische Angaben zur mittleren und späten La-Tène-Zeit in Südostdanubien, „Communicationes Archaeologicae Hungaricae”, t. 2008, s. 65–93.
- McGing B.C.
1986 *The Foreign Policy of Mithridates VI Eupator, King of Pontus*, Leiden.
- Meduna J.
1980 *Die latènezeitlichen Siedlungen in Mähren*, Praha.
- Meyer M.
2001 *Regionale Ausprägungen der Fibel Var. K nach Kostrzewski*, [w:] Meyer M. (Bearb.), „...trans Albim fluvium”: Forschungen zur vorrömischen, kaiserzeitlichen und mittelalterlichen Archäologie; *Festschrift für Achim Leube zum 65. Geburtstag*, Rahden, s. 161–175.
- Michałowski A.
2013 Jastorf Culture in Wielkopolska, [w:] Woźniak Z. et al. (eds.), *The Jastorf Culture in Poland*, BAR International Series 2579, Oxford, s. 61–69.
- 2014 Elements of the Jastorf Culture in Wielkopolska. Import of Ideas or Migration of Peoples?, [w:] Brandt J., Rauchfuß B. (Bearb.), *Das Jastorf-Konzept und die vorrömische Eisenzeit im Nördlichen Mitteleuropa. Beiträge der internationalen Tagung zum einhundertjährigen Jubiläum der Veröffentlichung „Die ältesten Urnenfriedhöfe bei Uelzen und Lüneburg“ durch Gustav Schwantes, 18.22.05.2011 in Bad Bevensen*, (= Veröffentlichung des Helms-Museums, Archäologisches Museum Hamburg, Stadtmuseum Harburg nr 105), Hamburg, s. 287–301.
- Mihăilescu-Birliba, V.
1990 *Dacia răsariteană în secolele VI–I î.e.n. Economie și mone-dă*, Iași.
- Milošević P.
1980 Rimski nalazi u Savi kod Sremske Rače, „Starinar”, Nova serija, t. 31, s. 35–41.
- Moczulski L.
2007 *Narodziny Międzymorza. Ukształtowanie ojczyzn, powstanie państw oraz układy geopolityczne wschodniej części Europy w późnej starożytności i we wczesnym średniowieczu*, Warszawa.
- Mordvinceva V., Redina E.
2013 Der Depotfund von Veselaja Dolina, [w:] *Die Krim. Goldene Insel im Schwarzen Meer. Griechen – Skythen – Goten. Begleitbuch zur Ausstellung. LVR-LandesMuseum Bonn: 4. Juli 2013 – 19. Januar 2014*, Bonn, s. 394–401.
- Moret P.
2008 Tolosa, 106–47 av. J.-C.: topographie et histoire, „Pallas”, t. 76, s. 295–329.
- Mys’kov E.P.
1992 Sarmatskie pogrebeniâ iz kurganov u Volžskogo i Kilâkovki, „Drevnosti Volgo-Donskih stepej”, t. 2, s. 118–138.
- Nothdurfter J.
1975 *Die Eisenfunde von Sanzeno im Nonsberg*, (= Römisch-Germanische Forschungen 38), Mainz a. R.
- Novičenkova M.V.
2013 K nahodkam dvuh našečnikov šlemov iz svâtiliša u perevala Gurzufskoe Sedlo, [w:] Šestaâ Meždunarodnaâ kubanskaâ arheologičeskaâ konferenciâ: Materialy konferencii, Krasnodar, s. 311–313.
- Ñaco del Hoyo T., Arrayás-Morales I.
2016 Rome, Pontus, Thrace and the Military Disintegration of the World Beyond the Hellenistic East, [w:] Słotjes D., Peachin M. (eds.), *Rome and the Worlds beyond Its Frontiers*, Leyden, s. 3–19.
- Pačková S.P.
1977 *Poselennâ poblizu s. Kruglik na Bukovini*, „Arheologija”, t. 23, s. 24–35.
- Paddock J.
1993 *The Bronze Italian Helmet: the Development of the Cassis from the Last Quarter of the Sixth Century BC to the Third Quarter of the First Century AD*, t. 2, London.

- Pernot M.
2004 *Des bronziers au travail dans leur atelier...*, [w:] Lehoërff A. (red.), *L'artisanat métallurgique dans les sociétés anciennes en Méditerranée occidentale. Techniques, lieux et formes de production*. Collection de l'École Française de Rome, t. 332, s. 171–191.
- Perrin F., Schönfelder M. (red.)
2003 *La tombe à char de Verna (Isère): témoignage de l'aristocratie celtique en territoire allobroge*, Lyon.
- Poleska P.
2006 *Celtycki mikroregion osadniczy w rejonie podkrakowskim*, (= Biblioteka Muzeum Archeologicznego w Krakowie, t. 2), Kraków.
- Pozo S.F.
2004 Bronces romanos de Aratíspi (Villanueva de Cauche-An-tequera, Málaga). Notas sobre la vajilla y el mobiliario do-méstico Romano, „Mainake”, t. 26, s. 431–455.
- Py M.
<http://cchum-kvm-syslat.in2p3.fr//SLC/DICOBJ/dicobj.lc?programme=editD3&choix=BB:%20vaisselle&Submit=submit>
- Quesada Sanz F.
1997 Montefortino-type ans related helmets in the Iberian Pe-ninsula: a study in archaeological context, „Journal of Ro-man Military Equipment Studies”, t. 8, s. 151–166.
- Raddatz K.
1969 *Die Schatzfunde der iberischen Halbinsel vom Ende des drit-ten bis Mitte des ersten Jahrhunderts vor Chr. Geb.*, Berlin.
- Radnóti A.
1938 *Die römischen Bronzegefäße von Pannonien*, (= Disserta-tiones Pannonicae II, 6), Budapest.
- Raev B.A.
1988 Bronzovyj šlem iz kolekcii Novočerkasskogo muzeja, „Krat-kie Soobščeniia Instituta Arheologii”, t. 194, s. 36–39.
1993 Bronzovaâ posuda èpohi pozdnego latena v Sarmatii, „An-tičnyj mir i arheologija”, t. 9, s. 160–175.
1994 Bronze Vessels of the late La-Tène-Period from Sarmatia, [w:] *Akten der 10. Internationalen Tagung über antike Bron-zen. Freiburg, 18.–22. Juli 1988*. (= Forschungen und Be-richte zur For- und Frühgeschichte in Baden-Württemberg, t. 45), Stuttgart, s. 347–353.
- Raev B.A., Simonenko A.V., Treister M.Y.
1991 Etrusco-Italic and Celtic Helmets in Eastern Europe, „Jahr-buch des Römisch-Germanischen Zentralmuseums Mainz”, t. 38, s. 465–496.
- Redina E.F., Simonenko A.V.
2002 “Klad” konca II–I v. do n.è. iz Veseloj Doliny v krugu analogičnyh drevnostej Vostočnoj Evropy. „Materialy i is-sledovaniâ po arheologii Kubani”, t. 2, s. 78–96.
- Robinson H.R.
1975 *The Armour of Imperial Rome*, Thatford.
- Rudnicki M.
2003 Celtic coin finds from a Settlement of the La Tène period at Pelczyska, “Wiadomości Numizmatyczne”, t. 47, s. 1–24.
- Sadowski S.
2006 Rozpoznawcze badania wykopaliskowe na wielokulturo-wym stanowisku nr 1 w Zubowicach, pow. zamojski, APŚ, t. 8, s. 77–84.
- Sampson G.C.
2013 *The Collapse of Rome: Marius, Sulla and the First Civil War (91–70BC)*, Barnsley.
- Sanchez C.
2006 *Narbonne à l'époque tardo-républicaine (IIe–Ier s. av. n.é.)*, chro-nologies, commerce et artisanat céramique, (= Supplément à la Revue Archéologique de Narbonnaise 38).
- Schönfelder M.
1994 Bear-Claws in Germanic Graves, „Oxford Journal of Ar-chaecology”, t. 13, s. 217–227.
- Sergeev G.P.
1956 Nahodka mednyh sosudov v Moldavii, „Izvestiâ Molda-vskogo Filiala AN SSSR”, t. 4 (31), s. 135–141.
- Sievers S.
2013 Manching, un champ de bataille ?, [w:] Krausz S., Colin A., Gruel K., Ralston I., Dechezleprêtre T. (red.), *L'âge du Fer en Europe. Mélanges offerts à Olivier Buchsensschutz*, Bordeaux, s. 645–649.
- Sievers S. et al. = Sievers S., Gebhard R., Leicht M., Schwab R., Völkel J., Weber B., Ziegeus B.
2000 Vorbericht über die Ausgrabungen 1996–1997 im Oppidum von Manching, „Germania”, t. 78, s. 355–394.
- Simonenko A.V.
2002 Sarmatian relics of the „Eastern Wave” in the North Pontic Region, “Silk Road Art and Archaeology”, t. 8, s. 1–28.
2009 *Sarmatskie vsadniki Severnogo Pričernomor'â, Issledovaniâ po voennomu delu Drevnosti i Srednevekov'â*, Sankt-Peterburg.
2011a Ob izgotovlenii šlemov tipa Montefortino, [w:] *Evropejskaâ Sarmatiâ. Sbornik, Posvâšennyj Marku Borisoviču Ščukinu. Po materialam konferencii, provedënnoj v ramkah XIV čtenij pamâti Anny Mačinskoj, Staraâ Ladoga, 26–27 dekabrà 2009 g.*, Sankt-Peterburg, s. 116–124.
2011b *Rimskij import u Sarmatov severnogo Pričernomor'â*, Sankt Peterburg.
2012a Kel'to-italijskie šlemy na territorii vostočnoj Evropy, [w:] *Zoloto, kon' i čelovek: Sbornik statej k 60-letiju Aleksandra Vladimiroviča Simonenko*, Kiev, s. 113–128.
2012b Pozdneskifskij kompleks iz s. Mar'evka Nikolaevskoj obla-sti, [w:] *Zoloto, kon' i čelovek: Sbornik statej k 60-letiju Alek-sandra Vladimiroviča Simonenko*, Kiev, s. 99–111.
- Simonenko A., Marčenko I.I., Limberis N.Ju.
2008 *Römische Importe in sarmatischen und maiotischen Gräbern*, (= Archäologie in Eurasien 25), Mainz.
- Symonenko O.
2015 Sarmatian Age helmets from Eastern Europe, [w:] Gol-den P.B., Kovalev R.K., Martinez A.P., Skaff J., Zimonyi A. (red.), *Festschrift for Thomas T. Allsen in Celebration of His 75th Birthday* (= Archiwum Eurasiae Medii Aevi, t. 21, 2014–2015), Wiesbaden, s. 277–303.
- Skripkin A.S.
1984 Dva pogrebenija rannego železnogo veka iz Prikuban'ja, [w:] *Drevnosti Evrazii v skifo-sarmatskoe vremea*, Moskva, s. 218–224.
- Spânu D.
2003 Un posibil inventar funerar Latène târziu din zona Porților de Fier, „European Archaeology online”, http://www.archaeology.ro/dsh_portile.htm (dostëp 1.6.2017).
- Ščukin M.B.
1989 Fibuly tipa Aleziâ iz Srednego Podneprov'â i nekotorye pro-blemy rimsko-varvarskih kontaktov na rubež, „Sovetskaâ arheologija”, t. 3/1989, s. 61–70.
1994 *Na rubeže èr. Opyt istoriko-arheologičeskoj rekonstrukcii političeskih sobytij III v. do n.è. – I v. n.è. v Vostočnoj i Cen-tral'noj Evrope*, Sankt Petersburg.
- Tentiuc I., Bubulici V., Simalcik A.
2015 A cremation burial of a horseman near the village of Mana (the Orhei district), „Tyragetia. Arheologie Istorie Antică”, (Serie Nouă, t. 9 (24), nr 1, s. 221–248).
- 2016 Despre mormântul de incineratie în situlă de bronz de la Sipoteni (sec. II–I a. Chr.), „Tyragetia. Arheologie Istorie Antică”, Serie Nouă, t. 10 (25), nr 1, s. 39–74.

- Thouvenin A.
1990 Le cratère de Vix: technique de fabrication de la cuve, „Revue Archéologique de l'Est“, t. 41, s. 301–304.
- Treister M.J.
1993 The Celts in the north Pontic area: a reassessment, „Antiquity“, t. 67, s. 789–804.
- Ujes D.
2002 Coins of the Macedonian Kingdom in the Interior of Balkans Their Inflow and Use in the Territory of the Scordisci, „Histoire & Mesure“, t. 17 – 3/4 (Monnaie et espace), s. 7–41.
- Vdovčenkova E.V.
2016 Kočevničeskie žertvenno-pominal'nye komplekсы («stranye komplekсы») III—I vv. do n.è.: social'naâ interpretaciâ âvleniâ, „Stratum plus“ t. 3/2016, (= Tretij do... poterannoë stoletie), s. 197–215.
- Verdin F., Bardot X.
2007 Les puits de l'oppidum de l'Ermitage (Agen, Lot-et-Garonne), [w:] Vaginay M., Izac-Lambert L. (red.), *Les âges du Fer dans le Sud-Ouest de la France*. XXVIIIe colloque de l'AFEAF Toulouse, 20–23 mai 2004 (= Aquitania, Supplément 14/1), Bordeaux, s. 237–257.
- Verdin F., Vidal M., coll. Arramond J.-C., Requi C.
2004 Pourquoi, pour qui ces puits?, [w:] *Gaulois des pays de Garonne IIe–Ier siècle avant J.-C.*, Toulouse, s. 57–59.
- Vernarecci A.
1897 Regione VI (Umbria), „Notizie degli scavi di antichità communicate alla R. Accademia dei Lincei per ordine di S.E. Ministro della pubbl. Istruzione, Anno 1897“, s. 7.
- Vidal M.
1991 La vaisselle tardo-républicaine en bronze en Gaule du sud-ouest. Étude chronologique et jonction dans les contextes clos, [w:] Feugère M., Rolley C. (red.), *La vaisselle tardo-républicaine en bronze*, Actes de la table-ronde CNRS organisée à Lattes du 26 au 28 avril 1990 par l'UPR 290 (Lattes) et le GDR 125 (Dijon), Dijon, s. 169–192.
- Völling T.
1994 Studien zu Fibelformen der jüngeren vorrömischen Eisenzeit und ältesten römischen Kaiserzeit, „Bericht der Römisch-Germanischen Kommission“, t. 75, s. 147–281.
- Vulpe A., Căpitanu V.
1971 Une tombe isolée de l'époque de La Tène à Răcățau, „Apulum“, t. 9, s. 155–164.
- Wegewitz W.
1984–1985 Bestattungen in importiertem Bronzegegeschirr in den Urnenfriedhöfen der jüngeren vorrömischen Eisen- und der älteren römischen Kaiserzeit im Gebiet beiderseits der Niederelbe, „Hammaburg“ N.F., t. 7, s. 69–132.
- Wielowiejski J.
1985 Die späteltischen und römischen Bronzegefäße in Polen, „Bericht der Römisch-Germanischen Kommission“, t. 66, s. 123–340.
- 1991 Chronologie und Zustrom von Bronzegefäßen aus der späten römischen Republik nach Mitteleuropa, AAC, t. 30, s. 141–166.
- Wierzbicki J.
1991 Przyczynek do studiów nad chronologią schyłku osadnictwa kultury pomorskiej we wschodniej części Pomorza Środkowego (Mikorowo, woj. Słupsk, stanowisko 5), „Materiały Zachodniopomorskie“, t. 37, s. 47–61.
- Wichrowska E., Wichrowski Z.
2001 Badania ratownicze na cmentarzysku z młodszego okresu przedrzymskiego w Pikulach, stan. 2, w 2000 roku, APŚ, t. 6, s. 88–94.
- Willers H.
1901 *Die römischen Bronzebeimer von Hemmoor*, Hannover.
1907 *Neue Untersuchungen über die Bronzeindustrie von Capua und von Niedergermanien*, Hannover-Lepizig.
- Wołągiewicz R.
1970 Napływ importów rzymskich do Europy na północ od środkowego Dunaju, APolski, t. 15, s. 207–252.
- Woźniak Z.
2007 Rola Celtów i kultury jastorfskiej w przemianach kulturowych i etnicznych na ziemiach Polski w 2. połowie I tysiąclecia p.n.e., [w:] Bakalarska L. (red.), *Wspólnota dziedzictwa archeologicznego ziem Ukrainy i Polski. Materiały z konferencji zorganizowanej przez Ośrodek Ochrony Dziedzictwa Archeologicznego, Łańcut (26–28 X 2005 r.)*, Warszawa, s. 390–419.
- 2013 The Middle of the 1st Millennium. The Role of Celts and Jastorf Culture in Cultural and Ethnic Changes in the Lands of Poland in the Latter Half of the 1st Millennium BC, [w:] Woźniak Z. et al., *The Jastorf Culture in Poland*, BAR International Series 2579, Oxford, s. 5–22.
- Zajcev Ū. P.
2005 Krestovidnye udila Severnogo Pričernomor'â, [w:] *Četvertaâ Kubanskaâ arheologičeskaâ konferenciâ: tezisy i doklady*, Krasnodar, s. 88–94.
- 2012 Severnoe Pričernomor'e v III-II vv. do n.è.: ritual'nye klady i arheologičeskie kul'tury (postanovka problemy), [w:] Tel'nov N.P. (red.), *Drevnosti Severnogo Pričernomor'â III–II vv. do n.è.*, Tiraspol', s. 67–72.

Zubowice, Kr. Zamość, Fst.1 - Bronzesitula aus dem Grab der Przeworsk-Kultur als Beleg für die Kontakte entlang der sog. Bastarnen – Route

Zusammenfassung

Im Frühjahr 1975 stieß man nördlich von der Ortschaft Zubowice auf ein Brandgrab der Przeworsk-Kultur. Das war ein Bronzegefäß, das mit einer tönernen Schüssel zugedeckt war. Die Grabausstattung beinhaltete eine fragmentarisch erhalten gebliebene Fibel vom Typ K nach J. Kostrzewski, 3 Schildbuckelniete, einen Stangenwaffenschuh und vielleicht auch eine Stangenwaffenspitze, die aber heute als verschollen gilt (Abb. 1). Die Situla aus Zubowice ist ein Bronzegefäß mit eiförmigem und sich im Bodenteil leicht ausweitendem Bauch. Eine sehr dünne Wandung sicherte keinen sicheren Halt für die massiven Attaschen, die in der römischen Herstellungstradition gewöhnlich verwendet wurden. Der Einsatz von zwei angelöteten oder vernieteten Attaschen könnte zur Entstehung beträchtlicher Punktspannungen und demzufolge zum Zerreißen des feinen Blechs führen. Deshalb verwendete man hier eine andere Lösung – der Gefäßhals wurde mit einem zweiteiligen Reifen aus den im Querschnitt runden Eisenstäben versehen, der ursprünglich mit den schlingenförmigen eisernen Attaschen vernietet war. Die Attaschen wurden ebenfalls aus den Eisenstäben mit dem runden Querschnitt geformt. Auf die beweglichen Attaschen wurde ein Eisenbügel mit gebogenen, profilierten Enden aufgesetzt (Abb. 2). Der eiserne Reifen ist auf keinerlei Weise mit dem Bronzegefäß verlötet; das sind zwei separate Teile und am Gefäßbauch sind keine Spuren sichtbar, die eine andere Anbringungsmethode der Attaschen belegen würden. Man kann feststellen, dass der eiserne Reifen nicht die Reparaturen der beschädigten Situla belegt, sondern er war von Anfang an als Gefäßhenkel gedacht.

Viele Forscher waren bemüht, die Situla aus Zubowice, wie auch ähnliche Gefäße mit einem eisernen Reifen am Hals typologisch einzuordnen. Meistens wurden sie dem Typ E.20 oder E.22 zugeordnet, bzw. als Situla vom Typ Bargfeld bezeichnet. Eine andere Herangehensweise schlug J. Wielowiejski vor – der Autor einer monografischen Bearbeitung der Metalgefäße aus polnischen Gebieten und der Experte im Bereich der römischen Importe auf dem Gebiet mitteleuropäischen Barbaricums. Seiner Meinung nach besitzt die Situla aus Zubowice, für die er die Bezeichnung profilierter Eimer mit eisernem Reifen verwendet, keine Entsprechungen in der Typologie von

H. J. Eggers (Wielowiejski 1985, S. 157; Abb. 2). Die Gefäße mit dem eisernen Reifen sind gewisse Mischformen, welche die latènezeitlichen und römischen Herstellungstraditionen verbinden, und anscheinend in den keltischen Werkstätten entstanden sind, die auf den Gebieten unter dem starken römischen Einfluss lokalisiert waren. Gemeint sind an dieser Stelle vor allem neuentstandene römische Provinzen, obwohl es nicht ausgeschlossen ist, dass manche von den behandelten Situlen als Nachahmungen auf den Gebieten außerhalb des römischen Staates hergestellt wurden.

Auf den Gebieten Europas kann man vier Gruppen von Situlen mit einem eisernen Reifen anführen. Die „römische Gruppe“ bilden Funde aus dem Gebiet des römischen Staates oder aus den Terrains, wo die römische Armee eingedrungen war, insbesondere aus den Gebieten mit keltischen Traditionen. Die zweite „keltische Gruppe“ umfasst die Exemplare aus den Gebieten der Latènekultur, vor allem aus den Terrains der Skordisker. Die von uns zur „keltischen Gruppe“ gerechneten Funde werden in der Regel als römische Importe betrachtet. Ähnlich klassifiziert wurden die Situlen aus der dritten „sarmatischen Gruppe“. Sie wurden entweder in den Gräbern oder in den Depositaten gefunden, die auf die Nomaden bezogen werden, die Mithridates VI. von Pontos im Kampf gegen die römische Republik unterstützt haben. Die letzte vierte „Bastarnen Gruppe“ umfasst Gefäße, die vor allem aus vereinzelt Gräbern der Poienęsti-Lucășeuca-Kultur, die in die mit der Phase LT D1 synchronisierte Zeit datiert wurden. Unseres Erachtens konnten die Wirtschaftsgefäße aus Gallia Narbonensis durch die Vermittlung des keltischen Volkes Vocontier, dessen Vertreter in den Auxiliartruppen gedient haben, nach Spanien, wie auch in die Umgebung von Pontos gelangen. Es ist durchaus möglich, dass die Situla aus Zubowice den Import der Bronzegefäße aus dem romanisierten keltischen Milieu über die Gebiete der Poienęsti-Lucășeuca-Kultur belegt, die mit den aus antiken Quellen bekannten Bastarnen in Verbindung gebracht wird. Das wäre also der nächste Beweis für die Kontakte der im Südteil des Lubliner Landes siedelnden Bevölkerung mit den Vertretern der Poienęsti-Lucășeuca-Kultur.